

**ΔΙΚΤΥΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΩΝ ΟΧΥΡΩΣΕΩΝ
THE 19TH CENTURY**

**ΤΟΝ 19^Ο ΑΙΩΝΑ
OTTOMAN DEFENCES NETWORK**

Πολυτεχνείο Κρήτης

Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

Ερευνητική Εργασία

Ακαδημαϊκό Έτος: 2013-2014

Χανιά, Ιούνιος 2014

Φοιτήτρια: Ασημάκη Ευσταθία
Επιβλέπων καθηγητής: Σκουτέλης Νικόλαος

“Θερμές ευχαριστίες στον επιβλέποντα καθηγητή κ. Νικόλαο Σκουτέλη για την καθοδήγησή του και στην κ.Τούλα Τριμανδήλη για τις χρήσιμες πληροφορίες της”

Εικόνα εξωφύλλου:

*Κούλες Μαριού ή Πλακιάς
Φωτογραφική συλλογή: Χειλαδάκης Χ.
Επεξεργασία εικόνας: Ασημάκη Ευσταθία*

Πρόλογος

Αντικείμενο της παρούσας έρευνας είναι η μελέτη του δικτύου των Οθωμανικών οχυρωματικών μνημείων, γνωστοί ως Κουλέδες, που ανεγέρθηκαν στην Κρήτη κατά την ύστερη Τουρκοκρατία και συγκεκριμένα την περίοδο 1866 έως 1869.

Θα μελετήσουμε αφενός τον τρόπο που αναπτύχθηκε το συγκεκριμένο δίκτυο, τους λόγους που οδήγησαν τους Τούρκους στην κατασκευή τους και τα στρατηγικά πλεονεκτήματα που απέκτησαν. Αφετέρου, θα μελετήσουμε τους Κουλέδες ως προς την αρχιτεκτονική τους και θα κάνουμε μια αναλυτική χαρτογράφηση των Κουλέδων στην Κρήτη. Τέλος, θα προσπαθήσουμε να κάνουμε μια σύγκριση του δικτύου της Κρήτης με αντίστοιχες Οθωμανικές οχυρώσεις στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια και ειδικότερα με του Αμβρακικού Κόλπου. Στόχος μας είναι να αναδείξουμε αυτά τα μνημεία, να δείξουμε την σπουδαιότητά τους και να βάλουμε ένα λιθαράκι στην διάσωσή τους.

Περιεχόμενα

1.	Εισαγωγή.....	σελ. 5
1.1	Οι Οχυρώσεις της Κρήτης μέσα στο χρόνο.....	6
1.2	Κρητική επανάσταση και η ιδέα των «Κουλέδων».....	9
1.3	Κούλες.....	13
2.	Οι Οθωμανικές οχυρώσεις (Κουλέδες) στην Κρήτη.....	14
2.1	Οθωμανικές Οχυρώσεις (Κουλέδες) στο Νομό Χανίων.....	16
2.1.1	Κουλέδες στην επαρχία Σφακίων.....	17
2.1.2	Κουλέδες στην επαρχία Αποκόρωνα.....	27
2.1.3	Κουλέδες στην επαρχία Κυδωνίας.....	34
2.1.4	Κουλέδες στην επαρχία Σελίνου.....	35
2.1.5	Κουλέδες στην επαρχία Κισσάμου.....	36
2.2	Οθωμανικές Οχυρώσεις (Κουλέδες) στην υπόλοιπη Κρήτη.....	37
2.2.1	Κουλέδες στο Νομό Ρεθύμνου.....	37
2.2.2	Κουλέδες στο Νομό Ηρακλείου.....	42
2.2.3	Κουλέδες στο Νομό Λασιθίου.....	48
3.	Οχυρώσεις στα Βαλκάνια.....	52
3.1	Οθωμανικές Οχυρώσεις στα Βαλκάνια και στην υπόλοιπη Ελλάδα.....	54
3.1.1	Οθωμανικές οχυρώσεις στα Βαλκάνια.....	54
3.1.2	Οθωμανικές οχυρώσεις στον Ελλαδικό χώρο.....	56
3.2	Οθωμανικές Οχυρώσεις του Αμβρακικού Κόλπου.....	59
3.3	Λιμάνι Αμβρακικού - Λιμάνι Σούδας.....	66
4.	Επίλογος.....	68
4.1	Βασικές αξίες.....	69
4.2	Συμπεράσματα.....	70
4.3	Προτάσεις.....	76
	Χάρτες.....	77
	Βιβλιογραφία.....	91

1. Εισαγωγή

Η ανάγκη των ανθρώπων να προστατεύσουν τη γη που κατοικούσαν, είτε ως αυτόχθονες είτε ως κατακτητές, τους οδήγησε στην κατασκευή οχυρώσεων. Στην Ελλάδα, η ιστορία της οποίας βρίθει από πολέμους, επαναστάσεις και πολλές εναλλαγές κατακτητών, συναντάμε οχυρωματικά μνημεία σε κάθε γωνιά της, με διαφορετικά αρχιτεκτονικά στοιχεία. Αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί η αφορμή για την έρευνα ενός είδους οχυρωματικών κατασκευών στον Ελλαδικό χώρο του οποίου οι πληροφορίες και τα στοιχεία είναι λίγα.

Σκοπός της εργασίας είναι να μελετηθούν οι Οθωμανικές οχυρώσεις στην Κρήτη κατά την ύστερη Τουρκοκρατία, να ερευνηθούν αντίστοιχα οχυρωματικά έργα στην υπόλοιπη Ελλάδα και να βρεθούν οι όποιοι συσχετισμοί υπάρχουν μεταξύ τους. Το κοινό, μέσω της ερευνητικής εργασίας, θα εξοικειωθεί με μνημεία άγνωστά του και τα οποία δεν έχουν μελετηθεί ή προβληθεί επαρκώς.

Αντικείμενο μελέτης αποτελεί το δίκτυο οχυρώσεων που ανέπτυξαν οι Τούρκοι και ανεγέρθηκε κατά την τριχρόνη Κρητική Επανάσταση, την χρονική περίοδο 1866 με 1869. Κύριος λόγος της δημιουργίας μιας εργασίας με θέμα τα συγκεκριμένα οχυρά είναι η ιστορική μελέτη και η ανάδειξή τους ως μνημεία, καθώς στις μέρες μας ένα μεγάλο μέρος τους είναι ερειπωμένα, απροσπέλαστα και αρκετά έχουν εξαφανιστεί εντελώς. Στο πρώτο μέρος της ερευνητικής εργασίας, γίνεται αναφορά στις οχυρώσεις των κατακτητών της Κρήτης, μέσα στη διάρκεια των χρόνων μέχρι και τους Οθωμανούς, αλλά και στον τρόπο που οι Κρητικές Επαναστάσεις επηρέασαν και άλλαξαν την οχυρωματική δράση των Οθωμανών και τους οδήγησαν στην δημιουργία των «Κουλέδων». Στο δεύτερο μέρος εξετάζεται το δίκτυο των κουλέδων που αναπτύχθηκε στον Νομό Χανίων, όπως και στους υπόλοιπους Νομούς της Κρήτης, καθώς και χαρτογραφείται το δίκτυο. Το τρίτο μέρος περιλαμβάνει τις οθωμανικές οχυρώσεις των Τούρκων στον Βαλκανικό χώρο και ιδιαίτερα στην Ελλάδα. Με αφορμή το δίκτυο οχυρώσεων στον Αμβρακικό Κόλπο θα επιχειρήσουμε να το συσχετίσουμε με το αντίστοιχο δίκτυο στον Κόλπο της Σούδας. Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος, θα παρουσιάσουμε τις βασικές αξίες που διέπουν τα μνημεία που μελετάμε, τα συμπεράσματα που προέκυψαν από την έρευνά μας και προτείνουμε προτάσεις προς αξιοποίησή τους.

Η συλλογή του ερευνητικού υλικού βασίστηκε σε βιβλιογραφική έρευνα, έρευνα στο διαδίκτυο αλλά και έρευνα πεδίου. Τα σχέδια των οχυρωματικών μνημείων ανήκουν σε φοιτητές του τμήματος Αρχιτεκτονικής του Πολυτεχνείου Κρήτης και στο Εθνικό Αρχείο Μνημείου του Υπουργείου πολιτισμού και Τουρισμού (μέσω του διαδικτυακού διαρκή καταλόγου των κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Ελλάδος). Η χαρτογράφηση των κουλέδων κάθε περιοχής έχει γίνει σύμφωνα με προσωπική εκτίμηση και βάση της βιβλιογραφικής έρευνας.

Βιβλία αναφοράς για την παρούσα εργασία:

- Δετοράκης Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο, 1990
- Καρποδίνη-Δημητριάδη Ε., *Κάστρα και φορτέτσες της Κρήτης:εικόνες και μνήμες*, εκδ. ΑΔΑΜ, Αθήνα, 1995
- Μιχαλοπούλου Ε., Μπουμπούλη Φ., Μπιρταχά Κ., *Η Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθ. Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών αρχαιοτήτων, Αθήνα, 2009
- Χρηστάκης Γ., *Ιστορικά οχυρωματικά μνημεία της Κρήτης(330μ.Χ.-1898)*, εκδ. Κρητικά γράμματα, Αθήνα, 2004

1.1. Οι Οχυρώσεις της Κρήτης μέσα στο χρόνο

Η Κρήτη, όντας το μεγαλύτερο νησί της Ελλάδας, ξεχωρίζει για την εξαιρετική γεωγραφική της θέση αλλά κυρίως για την ιστορική της πορεία και την πολιτιστική της κληρονομιά. Ανάμεσα σε τρεις ηπείρους, την Ευρώπη, την Αφρική και την Ασία, υπήρξε σημαντικό εμπορικό σταυροδρόμι και κέντρισε το ενδιαφέρον πολλών κατακτητών. Ίχνη της μεγάλης της ιστορίας είναι εμφανή ακόμα και σήμερα, με κτίσματα των Κρητικών αλλά και των ξένων κατακτητών, που προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να διεκδικήσουν τον τόπο.

Από την προϊστορική ακόμη εποχή έως και σήμερα, η Κρήτη βρίθει από σπουδαία οικοδομήματα που επιβεβαιώνουν την μεγάλη ιστορία της, όπως του Μινωικού πολιτισμού αλλά και αργότερα με την κατασκευή βυζαντινών, βενετσιάνικων και οθωμανικών μνημείων.¹ Κατά την πρώιμη Νεολιθική εποχή εμφανίζονται ήδη οι πρώτες δράσεις ανθρώπων στο νησί, οι οποίοι δημιούργησαν έναν σημαντικό πολιτισμό, ο οποίος όμως, με την κάθοδο των Δωριέων στο νησί (τον 12^ο αιώνα περίπου έως τον 9^ο αιώνα π.Χ.), κατακερματίστηκε, χάνοντας τη συνοχή του μινωικού πληθυσμού. Στη συνέχεια, ακολούθησαν οι Ρωμαίοι (67π.Χ. - 330 μ.Χ), οι οποίοι όμως δεν έφεραν σημαντικές αλλοιώσεις στην κοινωνία ώσπου επέρχεται η Ελληνική Βυζαντινή αυτοκρατορία. Επί Βυζαντίου, η Κρήτη δεν αποτελούσε κέντρο ενδιαφέροντος για τους Βυζαντινούς έως ότου κατακτήθηκε από τους Άραβες. Οι Άραβες με τη σειρά τους, όταν κατέλαβαν την Κρήτη, οχύρωσαν τον Χάνδακα και ξαφνικά οι Βυζαντινοί θέλησαν να την ανακτήσουν. Τη Β' Βυζαντινή περίοδο (961- 1204 μ.Χ.), η Κρήτη άρχισε να βρίσκεται στο επίκεντρο του βυζαντινού ενδιαφέροντος. Βυζαντινοί στρατιωτικοί εγκαταστάθηκαν στο νησί και το οχύρωσαν, όμως οι πληροφορίες μας για τις οχυρώσεις εκείνης της εποχής είναι λίγες. Οι Γενουάτες πειρατές το 1204 κατέλαβαν την Κρήτη, λίγο πριν την εγκατάσταση των Ενετών, αλλά παρόλο που παρέμειναν για μικρό χρονικό διάστημα έδωσαν ιδιαίτερη σημασία στις οχυρώσεις.

Το 1209, οι Ενετοί εισέβαλλαν και εκσυγχρόνισαν οχυρώσεις που υπήρχαν ήδη από τους Άραβες και του Γενουάτες, κάνοντας μόνο κάποιες συμπληρώσεις.² Αργότερα, κατά την Οθωμανική αυτοκρατορία, οι Ενετοί, για να αντιμετωπίσουν τις τούρκικες επιθέσεις, αναγκάστηκαν να κατασκευάσουν πολλά οχυρά κατά μήκος των βορείων παραλίων του νησιού. Οι οχυρώσεις των Ενετών μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως οχυρώσεις μεγέθους ή οχυρώσεις αποστολής, δηλαδή σε οχυρά που κατασκευάζονταν για να προστατεύσουν μια ολόκληρη πόλη ή σε κάστρα, μικρότερων κατασκευών, που κτιζόνταν για να προστατεύουν μια στρατηγική θέση. Για παράδειγμα, το Ηράκλειο ή τα Χανιά αποτελούν σωστές περιτειχισμένες πόλεις που περιβάλλονται από ισχυρά τείχη και ολοκληρώνεται η οχύρωσή τους από μια σειρά πρόσθετων οχυρωματικών έργων (όμοιες κατασκευές συναντάμε στην Κέρκυρα, Χαλκίδα, Κεφαλονιά και Ζάκυνθο). Τα φρούρια που κατασκευάστηκαν στις νησίδες της Γραμβούσας, της Σούδας και της Σπιναλόγκας, κοντά στις βόρειες ακτές της Κρήτης, ήταν σε θέσεις στρατηγικής σημασίας και περιελάμβαναν μόνιμους στρατιωτικούς καταυλισμούς.³

¹ Καρποδίνη-Δημητριάδη Ε., *Κάστρα και φορτέτσες της Κρήτης: εικόνες και μνήμες*, εκδ. ΑΔΑΜ, Αθήνα, 1995, σελ 10

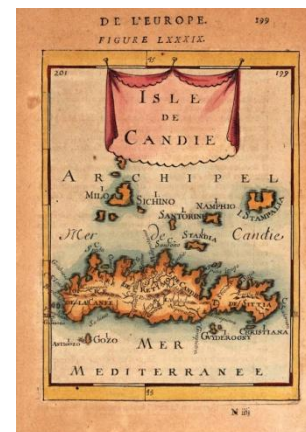
² Χρηστάκης Γ., *Ιστορικά οχυρωματικά μνημεία της Κρήτης (330μ.Χ.-1898)*, εκδ. Κρητικά γράμματα, Αθήνα, 2004, σελ 12-13

³ Μουτσόπουλος Ν., «ΧΙ Συνέδριο του Διεθνούς Ινστιτούτου Φρουριών και Πύργων», *Φρουριακά χρονικά*, ΤΕΕ, Ελληνικόν Ινστιτούτον Φρουριών και Πύργων, Αθήνα, 1973, σελ. 111

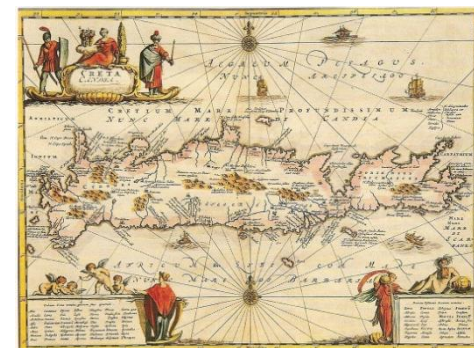
Οι Ενετοί συμφιλιώθηκαν με τον Κρητικό λαό, ο οποίος έβρισκε καταφύγιο στα ενετικά οχυρά (όπως στο Φρούριο της Γραμβούσας (1669-1692)⁴), με κοινό στόχο την απομάκρυνση των Τούρκων. Με την ανακάλυψη της πυρίτιδας (τέλος 15^{ου} αιώνα⁵), οι Ενετοί ανακαίνισαν, επισκεύασαν και ίδρυσαν νέα κάστρα, φρούρια και πύργους. Τελικά, όμως, ο «Κρητικός πόλεμος» (1645- 1669), των Ενετών και Κρητών εναντίον Οθωμανών, είχε ως αποτέλεσμα την υποδούλωση του Κρητικού λαού στους Τούρκους.

Οι Τούρκοι δεν ενδιαφέρθηκαν να επισκευάσουν τις οχυρώσεις των Ενετών και να τις προσαρμόσουν στις δικές τους ανάγκες, παρόλο που τα χρησιμοποιούσαν.⁶ Τα κάστρα που έκτισαν οι Τούρκοι στην Κρητική επικράτεια, συνήθιζαν να είναι μικρότερες κατασκευές και σκοπό είχαν την προστασία και την κατοχή μιας στρατηγικής σημασίας θέσεως και όχι να περιτειχίσουν μια πόλη ή ένα χωριό. Άλλωστε και τα κάστρα των προκατόχων τους, κυρίως αυτά των Ενετών, είχαν ήδη ευνοϊκή στρατηγική θέση. Γι' αυτό και τα οχυρά που έκτισαν οι Τούρκοι ήταν κυρίως για να ελέγχουν οδικές αρτηρίες (κουλέδες) ή για να περιφρουρίσουν θαλάσσιες προσβάσεις. Οι Τούρκοι δε συνήθιζαν να κτίζουν φρούρια, δηλαδή μεγάλου μεγέθους κατασκευές, παρά μόνο σε πολύ σπάνιες περιπτώσεις (Φρούριο Ιντζεδίν).

Το νησί αποτελείται από πολυάριθμα κάστρα Γενουατών, Ενετών και Τούρκων, αλλά και από φρούρια, καστέλια, πύργους και κουλέδες που έκτισαν οι κατακτητές καθόλη τη διάρκεια της παραμονής τους στην Κρήτη.

Εικ. 1: Χάρτης της Κρήτης, Allain Manesson (Παρίσι 1683)

Εικ. 2: Χάρτης της Κρήτης (1688), Dapper Olfert

⁴ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 67

⁵ Πόποβιτς Μ., «Κεντρικά Βαλκάνια», *Καθημερινή: 7 ημέρες*, Βαλκάνια: Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 5 Μαρτίου 2000, σελ. 12

⁶ Pashley R., *Ταξίδια στην Κρήτη*, μετ. Γόντικα Δάφνη Γ., τόμος Α', εκδ. Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο, 1991

Εικ. 3: Ναυτικός Χάρτης Κρήτης (1563)

Ο κατασκευαστής είναι ο Κρητικός, κατά τον Σάθα, Γεώργιος Καλαπόδας (Giorgio Calaroda).

Ο χάρτης βρίσκεται στο παλάτι των Δόγηδων στην Βενετία. Διακρίνονται αρκετά καλά οι οικισμοί, τα καστέλια, τα λιμάνια και οι κάμποι της Κρήτης με τα βενετσιάνικα ονόματά τους.

1.2. Κρητική Επανάσταση και η ιδέα των «Κουλέδων»

Ο Κρητικός λαός αγωνίστηκε για την ελευθερία περισσότερο από κάθε άλλο κομμάτι του Ελληνισμού και η πορεία του προς την απελευθέρωση ήταν σκληρή και αιματηρή. Οι επαναστάσεις των Κρητικών ήταν συνεχείς και είχαν κύριο σκοπό την επανένωση με την υπόλοιπη Ελλάδα, ακόμα και κατά τη διάρκεια της Ενετοκρατίας. Οι Ενετοί, για να εδραιώσουν την κυριαρχία τους, έκτιζαν κάστρα, φρούρια, πύργους στο νησί μέχρι την εμφάνιση του τούρκικου στρατού.

Η ενετική κυριαρχία τερματίστηκε το 1669 όταν ο τούρκικος στρατός κατέλαβε την πόλη του Χάνδακα (Ηράκλειο) και οριστικοποίησε την οθωμανική κυριαρχία στην Κρήτη.⁷ Οι Οθωμανοί άρχισαν να καταλαμβάνουν όλα τα φρούρια και τα κάστρα που βρίσκονταν διάσπαρτα στο νησί ενώ μόνο τρία μεγάλα θαλάσσια φρούρια (Γραμβούσας, Σούδας και Σπιναλόγκας) ήταν υπό την κατοχή των Ενετών. Μέχρι το 1715 παρέμειναν οι Ενετοί, έως ότου οι Τούρκοι εξαφάνισαν κάθε ίχνος ενετικής στρατιωτικής παρουσίας στο νησί.

Μέσα στην διάρκεια των χρόνων, έχει αποδειχθεί ότι σημαντικό ρόλο στην ιστορία της Κρήτης έπαιξε η επαρχία Σφακίων. Για μισή σχεδόν χιλιετία κατάφερε να παραμείνει, εν μέρει, ανεξάρτητη και αυτόνομη, τόσο επί των Ενετών όσο και επί των Τούρκων, λόγω της μορφολογίας του εδάφους της χώρας των Σφακίων. Επίσης, ήταν η μόνη περιοχή που στα μέσα του 18^{ου} αιώνα αυξήθηκε το εμπόριο και ο αριθμός των σκαφών που έφταναν στο λιμάνι της, καθώς η παρουσία των κατακτητών δεν ήταν συχνή και δεν ελεγχόταν όπως άλλες περιοχές. Όμως αυτό άλλαξε εντελώς με την επανάσταση του Δασκαλογιάννη που ήταν και η αρχή των εξεγέρσεων που ακολούθησαν.

Η αρχή των επαναστάσεων, που ξέσπασαν στην Κρήτη, έγινε το 1770 και ήταν μέρος του Ρωσοτουρκικού πολέμου που ξεκίνησε το 1768 και έληξε το 1774. Ναυτικές δυνάμεις της Μεγάλης Αικατερίνης κατέπλευσαν στο Αιγαίο και με την ενθάρρυνση Ρώσων πρακτόρων, αρκετοί Έλληνες στα νησιά και στην Ηπειρωτική χώρα επιτέθηκαν στους Οθωμανούς με στόχο να αντικατασταθεί η Οθωμανική κυριαρχία με τη ρωσική.⁸ Ο Ιωάννης Βλάχος, γνωστός ως Δασκαλογιάννης, σε συνεργασία με τη Ρωσία, ξεκίνησε τα επαναστατικά σχέδια για απελευθέρωση της Κρήτης, τα οποία περιορίστηκαν στα Σφακιά καθώς ήταν δύσκολο να υπάρξει κινητοποίηση σε ολόκληρο το νησί.⁹ Η επανάσταση του 1770, δυστυχώς δεν έφερε τα επιθυμητά αποτελέσματα, αλλά οι Σφακιανοί δεν υποχώρησαν και στις υπόλοιπες επαρχίες διόρισθηκαν σφακιανοί αρχηγοί, έτσι ώστε, να υπάρχει μια ομοιογένεια στην επαναστατική διοίκηση¹⁰ η οποία προετοίμαζε τα επόμενα σχέδια των Κρητικών.

⁷ Τσερεβαλάκης Γ., «Ιστορία των Κρητικών Επαναστάσεων», *Ελευθεροτυπία: Ε' Ιστορικά, Η Κρητική Επανάσταση του 1866*, Αθήνα, 26 Νοεμβρίου 2011, σελ. 192

⁸ Δετοράκης Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο, 1990, σελ. 275

⁹ Molly Greene, *Κρήτη: ένας κοινός κόσμος, Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των Πρώιμων Νεότερων Χρόνων*, εκδ. Του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2005, σελ. 309

¹⁰ Μουρέλλου Ι. Δ., *Ιστορία της Κρήτης*, τυπογραφείον «Ελευθέρας Σκέψεως», Ηράκλειο, 1931-1934

Μετά την επανάσταση του Δασκαλογιάννη, αρκετές εξεγέρσεις ακολούθησαν στην Κρήτη με σκοπό την επανένωση με την Ελλάδα και την απόκτηση της ελευθερίας του Κρητικού λαού. Αυτές οι εξεγέρσεις ήταν του 1821 έως το 1830 που ήταν από τις σημαντικότερες, του 1833, 1841, 1858, 1866 έως το 1869, 1877 έως 1878, 1888 έως 1889 και τέλος το 1896 έως 1897.¹¹

Η επανάσταση του '21 στην Κρήτη ξέσπασε μετά την εξέγερση στην Πελοπόννησο καθώς το κίνημα των επαναστατών της Πελοποννήσου ήταν ο λόγος που η τουρκική φρουρίση είχε γίνει πιο έντονη στην Κρήτη. Τα Σφακιά ήταν για άλλη μια φορά το σημείο εκκίνησης των επαναστατικών κινητοποιήσεων και συνεχίστηκε σε ολόκληρη την Δυτική Κρήτη, όπου επαναστατικές εστίες στα ορεινά εμφανίζονταν κυρίως στα χωριά της Κυδωνίας και του Αποκόρωνα. Στην Ανατολική Κρήτη η επανάσταση εκδηλώθηκε λίγες μέρες αργότερα καθώς η πεδινή φύση της περιοχής, ιδιαίτερα στο Ηράκλειο, και η μεγάλη απόσταση από τα Σφακιά, έκανε πιο διστακτικούς τους κατοίκους να τους ακολουθήσουν στις επαναστατικές ενέργειες.¹²

Από το 1830 μέχρι το 1840, Αιγύπτιοι κατακτητές βρέθηκαν στην Κρήτη με σκοπό να βοηθήσουν του Τούρκους για να κατασταλθούν οι επαναστάσεις. Η Αιγυπτιοκρατία, παρόλο που αντιμετώπιζε ισότιμα χριστιανούς και μουσουλμάνους, δημιουργούσε προβλήματα και δυσκολίες στον Κρητικό λαό.¹³ Η επόμενη κίνηση των επαναστατών, μετά του 1821, ήταν με το κίνημα στις Μουρνιές (1833), κοντά στα Χανιά, που είχε ειρηνικό χαρακτήρα αρχικά από την μεριά των Κρητών, αλλά οι αντιδράσεις των Αιγυπτίων ήταν βίαιες. Οι Μεγάλες Δυνάμεις που για δικά τους συμφέροντα είχαν ταχθεί κατά του διαμελισμού της Τουρκοκρατίας, μέσω της Συνθήκης του Λονδίνου (1840) αποφάσισαν την απόσπαση της αιγυπτιακής κατοχής και επαναφορά της σουλτανικής. Το 1841 ξέσπασε επανάσταση ταυτόχρονα σε όλη την Κρήτη, όμως οι Σφακιανοί δεν φάνηκαν πρόθυμοι να διακινδυνέψουν ένα τέτοιο αγώνα και πολλοί επαναστάτες κατέφυγαν στην Ελλάδα. Το 1858, ακολούθησε η επανάσταση με το «Κίνημα του Μαυρογένη», ως αντίδραση στους νέους φόρους που επέβαλλαν οι Τούρκοι.¹⁴

Εικ. 4: Χάρτης της διοικητικής διαίρεσης της Κρήτης κατά την Τουρκοκρατία (1669-1867). Η επαρχία Μυλοποτάμου υπαγόταν άλλοτε στον πασά (Σαντζάκ Βέη) του Χάνδακα και άλλοτε στον πασά Ρεθύμνου. Η επαρχία Σφακίων ήταν βακουφική (αφιερωμένη) από το 1658.

¹¹ Clogg R., *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*, εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα, 2003, σελ. 89

¹² Δετοράκης Θ., ό. π.

¹³ ό. π., σελ. 351

¹⁴ Καλλιβρετάκης Λ., «VIII. Η Κρήτη 1829- 1869 μεταξύ δύο Επαναστάσεων», *Τα νέα: Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Τόμος 4^{ος}, εκδ. ελληνικά γράμματα, 2003, σελ 377-380

Η μεγάλη τρίχρονη επανάσταση, από το 1866 έως το 1869, ήταν ιδιαίτερα σημαντική για τον Κρητικό λαό. Από πολλούς ονομάστηκε ως το δεύτερο '21 και τονίστηκε ο πόθος των Κρητών για την Ένωση με το Ελληνικό Κράτος. Με αφορμή την επιβολή των νέων φόρων από τους Τούρκους αλλά και το μοναστηριακό ζήτημα (να τεθεί η μοναστηριακή περιουσία υπό τον έλεγχο των Δημογερόντων), οι Κρητικοί οδηγήθηκαν σε αποφασιστικές αναμετρήσεις με την Οθωμανική αυτοκρατορία.¹⁵

Οι επαναστατικές κινήσεις των Κρητικών δεν άφησαν κανέναν ασυγκίνητο την περίοδο αυτή. Το ενδιαφέρον, όχι μόνο της ελληνικής, αλλά και της διεθνούς κοινής γνώμης, στράφηκε προς την Κρήτη. Σημαντική ήταν η συμμετοχή πολλών εθελοντών, όχι μόνο από την Ελλάδα, αλλά και από την Ευρώπη και την Αμερική. Μετά την έντονη συγκίνηση που προκάλεσε το ολοκαύτωμα της Μονής Αρκαδίου (9 Νοεμβρίου 1866), ακολούθησε η πλέον επίπονη και αιματηρή από όλες τις Επαναστάσεις της Κρήτης του 19^{ου} αιώνα. Η πρώτη συνάντηση των επαναστατών έγινε στου Ασκύφου Σφακίων, όπου οι επαναστάτες αποφάσισαν την επανένωση με την Ελλάδα και την κατάλυση της τούρκικης εξουσίας. Με τη συγκεκριμένη συνέλευση ξεκίνησε η επανάσταση, η οποία, όμως, δεν είχε σαν επακόλουθο την ελευθερία της Κρήτης.¹⁶

Οι Τούρκοι, αντιλαμβάνοντας ότι δεν μπορούσαν να ελέγξουν τις εξεγέρσεις των Κρητών με τις έως τότε οργανωμένες στρατιωτικές τους επιχειρήσεις, αποφάσισαν να δημιουργήσουν μόνιμες στρατιωτικές μονάδες. Για να επιβλέπουν τις επαρχίες κατέληξαν ότι έπρεπε να οικοδομηθούν πύργοι σε επίκαιρες θέσεις.¹⁷ Οι πύργοι, τελικά, κτίστηκαν, σύμφωνα με απόφαση του Χουσεΐν Αυνή πασά, σε υψηλούς λόφους, οδικές αρτηρίες, λιμάνια, και περάσματα με σκοπό τον έλεγχο των κινήσεων των επαναστατών. Μέχρι το Σεπτέμβριο του 1868 είχαν κτίσει πάνω από 150 κουλέδες μικρούς και μεγάλους ανάλογα με τη στρατηγική θέση που είχε το κάθε σημείο. Σε επικοινωνία με άλλα οχυρωματικά έργα, που είτε τα είχαν κτίσει οι ίδιοι είτε είχαν κτιστεί από άλλους κατακτητές, δημιούργησαν ένα ισχυρό δίκτυο οχυρώσεων με συνέπεια την επιτυχή καταστολή των επαναστατικών κινήσεων των αγωνιζόμενων Κρητών.¹⁸

Εικ. 5: Ιερά Μονή Αρκαδίου (1868),
«Ημερολόγιον Βρετού 1868»

Εικ. 6: Συνεδρίασις της εθνικής
συνελεύσεως των Κρητών (1868)
«Ημερολόγιον Βρετού 1868»

¹⁵ Δετοράκης Θ., ό. π., σελ. 360

¹⁶ Καλλιβρετάκης Λ., ό. π., σελ 384-385

¹⁷ Δετοράκης Θ., ό. π., σελ. 375

¹⁸ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 266

Οι πύργοι αυτοί, που χτίστηκαν στην Κρήτη από το 1866-1869, ονομάζονται Κουλέδες γιατί έτσι έμειναν στη γλώσσα του λαού μας. Το δίκτυο των οχυρώσεων υπήρξε αποτελεσματικό, αναγκάζοντας τους επαναστάστες να αλλάξουν πολεμική τακτική και να διεξάγουν κλεφτοπόλεμο, καθόλη τη διάρκεια του 1868, χωρίς όμως να επιφέρουν σοβαρά αποτελέσματα.¹⁹

Οι Κουλέδες της Κρήτης αποτελούν μοναδική ιδιαιτερότητα σε όλη την Ελληνική επικράτεια και τη νοτιοανατολική Ευρώπη και φαίνεται ότι ήταν η τελευταία δυνατότητα κατασκευής λιθόκτιστων οχυρών καθώς, μετά το 1872 (Τούρκικο Φρούριο Ιντζεδίν) η νέα σειρά πυροβολικών όπλων οδηγεί στην ανάγκη κατασκευής θωρακισμένων οχυρών.²⁰ Το δίκτυο των Κουλέδων που δημιούργησαν οι Τούρκοι, περιελάμβανε πύργους ανά τρία χιλιόμετρα και χρησιμοποιούνταν κυρίως ως παρατηρητήρια.²¹

Το σχέδιο των Τούρκων να οργανώσουν οχυρωμένες στρατηγικές τοποθεσίες, φέρεται να είχε χρησιμοποιηθεί κατά τον εμφύλιο Αμερικάνικο πόλεμο του 1861- 1865 που είχε άμεσα προηγηθεί της Κρητικής επανάστασης²², χωρίς όμως να μπορεί να εξακριβωθεί αν υπήρχε εμφανής συσχέτιση μεταξύ των δύο στρατιωτικών δικτύων. Κύρια αιτία του εμφυλίου πολέμου στην Αμερική ήταν η δουλεία.²³ Οι ομοιότητες που παρατηρούνται είναι η ανάπτυξη των κτισμάτων σε ψηλούς λόφους και περάσματα και ότι κτίστηκαν σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα.²⁴

¹⁹ Δετοράκης Θ., ό. π., σελ. 375

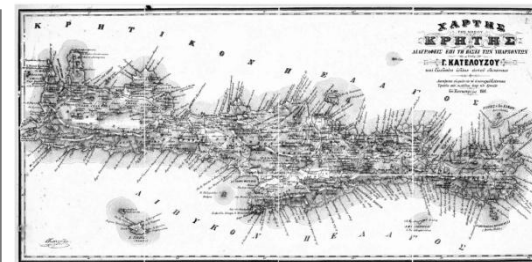
²⁰ Κλάδου- Μιλέτσα Α., «Οι Κουλέδες της Κρήτης. Μια Πρόταση για Νέες Μορφές Τουρισμού. Περιβαλλοντικής Διάστασης», Τουρισμός και περιβάλλον στις νησιωτικές περιφέρειες, Ηράκλειο, 17-19 Μαρτίου 1995, σελ. 279

²¹ Μετά από προφορική ενημέρωση από την αρχιτέκτονα Τ. Τριμανδήλη

²² Κλάδου- Μιλέτσα Α., ό. π., σελ. 280

²³ Barney William L., *The civil war and reconstruction*, Oxford University Press, 2001, σελ. 61

²⁴ civilwardc.org/

Εικ. 7: Χάρτης της Κρήτης του 1868

Εικ. 8: Δίκτυο οχυρωματικών στρατηγικών τοποθεσιών στην Ουάσιγκτον των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής, 1861-1865

1.3. Κούλες

Στα τούρκικα “kule”(κούλε) σημαίνει πύργος²⁵, γι’ αυτό και οι πύργοι της περιόδου από το 1866 έως το 1869 πήραν τη συγκεκριμένη ονομασία. Υπάρχει ακόμη η άποψη ότι μπορεί να προέρχεται κι από το αραβικό koule που θα πει «ακρόπολη». ²⁶ Σε πολλές περιοχές της Ελλάδος συναντώνται τα τοπωνύμια Πύργος, Κουλές, Κούλες ή Κούλια που υποδεικνύουν πως κάποιος Κούλες υπήρχε στην ευρύτερη περιοχή.²⁷

Πέρα από τους πύργους που έκτισαν οι Τούρκοι τη χρονική περίοδο της μεγάλης Επανάστασης στην Κρήτη, πολλά άλλα κάστρα πήραν την ονομασία αυτή ακόμα κι αν είχαν κατασκευαστεί σε άλλες χρονικές περιόδους. Μερικά παραδείγματα από τέτοιες ονομασίες καστρών είναι : το επιθαλάσσιο ενετικό κάστρο του Ηρακλείου ο «Κουλές», το φρούριο της Ιεράπετρας το λεγόμενο «Καλέ», «Κουλάς» τον πύργο του κάστρου των Σερρών, «Καλές» το κάστρο του Διδυμοτείχου, «Κούλια» τα πυργόσπιτα στο Φανάρι της Καρδίτσας, τούρκικους πύργους στον Αμβρακικό Κόλπο αλλά και «Γουλάς», «Γούλας» και πάει λέγοντας.²⁶ Επίσης, δεν τους εντοπίζουμε στον Ελλαδικό χώρο μόνο αλλά και στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων , όπως το «Κάλε» στα Σκόπια²⁸. Π αρ’όλο που κάποια από αυτά δεν έχουν οικοδομηθεί την εποχή της Τουρκοκρατίας, από την τούρκικη ονομασία τους αντιλαμβανόμαστε ότι οι Τούρκοι είχαν κάποια σχέση με τα συγκεκριμένα κτίσματα.

Ο πλοίαρχος Νικόλαος Σουρμελής γράφει στο Ημερολόγιο του πλοίου του :

«Πλοῦς ΚΓ’. 6 Νοεμβρίου 1868. Ατμόπλοιον “Ένωσις”.

Πρέπει νά παρατηρήσωμεν ένταῦθα ὅτι οἱ ἐφεξῆς πλοῖ εἶναι ἔτι κινδυνωδέστεροι τῶν προηγουμένων (...). Ἐπειδὴ ἡ ἐπανάστασις ἐξησθένει, οἱ ἐχθροὶ ἠδυνήθησαν νά καταλάβωσι τὰς ἐπικαίρους θέσεις διὰ ξηρᾶς καὶ νά κτίσωσι πύργους ἐκεῖ, ὅπου ἡμεῖς διὰ θαλάσσης προσηγγίζομεν».

«Αὐτό πού δέν κατάφεραν οἱ Τοῦρκοι μέ μιὰ ὀλάκερη ἀρμάδα, πού δέν ἔσβηνε ποτέ τὰ καζάνια της, τό πετύχανε μέ τό πάτημα τῆς γυρογαλιᾶς καί μέ τούς κουλέδες πού χτίσανε. Δέν ἀπέμεινε κόρφος, караβοστάσι ἢ ἀπολίμανο πού νά μὴ φυλάγεται. Ἡ Κρήτη γυροζώστηκε μέ σίδερο».

Οἱ εἰς Κρήτην εἴκοσι πέντε πλοῖ τοῦ πλοίαρχου Ν. Σουρμελή καί ἡ ναυμαχία τῆς «Ἐνώσεως», Ἀθήνησι 1869.

²⁵ *el.glosbe.com*, διαδικτυακό λεξικό

²⁶ Γκίκας Γ., *Κάστρα: ταξίδια στην Ελλάδα του θρύλου και της πραγματικότητας*, Τόμος Δ', εκδ. Αστήρ, Αθήνα, 1995, σελ. 100

²⁷ Χρηστάκης Γ., *ό.π.*, σελ. 267

²⁸ Λίλτσιτς Β., «Στη λεκάνη του Αξίου», *Καθημερινή: 7 ημέρες, Βαλκάνια: Μεσαιωνικές οχυρώσεις*, 5 Μαρτίου 2000, σελ. 19

Πηγή: Παπαδάκης Δ., «Ο πύργος της Παχειάς Αμμου Ιεράπετρας», *Αγκυρα Ελπίδος της Ιεράς Μητροπόλεως Ιεραπότνης και Σητείας*, Περίοδος Β', Τεύχος 68, Μάιος - Ιούνιος 2012, σελ 16

2. Οι Οθωμανικές οχυρώσεις (Κουλέδες) στην Κρήτη

Η καταγραφή όλων των Κουλέδων της Κρήτης ή ακόμη και η απλή αναφορά σε καθένα από αυτούς, είναι ακατόρθωτη. Ο χρόνος αλλά και η καταστρεπτική μανία των Κρητικών εναντίον κάθε Τουρκικού στρατιωτικού κτίσματος, που εκδηλώθηκε μετά την αποχώρηση του τουρκικού στρατού από την Κρήτη το 1898,²⁹ εξαφάνισε τα ίχνη πολλών από αυτούς, ώστε σήμερα να μην μπορούμε ούτε τη θέση που βρίσκονταν να εντοπίσουμε.

Οι επαναστάσεις έχοντας σαν αφετηρία τα Σφακιά δημιουργούσαν έντονη ανησυχία στους Τούρκους, οι οποίοι φρόντισαν να οχυρώσουν αρκετές περιοχές με σκοπό να ελέγχουν τις κινήσεις των επαναστατών. Στο ανατολικό μέρος της Κρήτης, κυρίως λόγω της μορφολογίας του εδάφους με τις πεδινές εκτάσεις, οι αντίδρασεις των Κρητικών ήταν περιορισμένες, καθώς υπήρχε η δυνατότητα να αναπτυχθεί ο τουρκικός στρατός άμεσα και να τις καταπνίξει.³⁰ Η στρατιωτική δύναμη των Τούρκων ήταν στις πόλεις των Χανίων και Ηρακλείου, καθώς και στα φρούρια που βρίσκονταν στις ακτές σε κύρια στρατηγικά σημεία.³¹ Με τα κτίσματα αυτά συμπληρωνόταν το δίκτυο των Κουλέδων.

Από την ανάπτυξη των πύργων αυτών σε υψηλούς λόφους και φυσικά περάσματα καταλαβαίνουμε ότι μέσα σε φυσικές οχυρές θέσεις κρύβονταν οι Κρητικοί για να προστατευθούν αλλά και να οργανώσουν τις επιθέσεις τους. Σπήλαια, φαράγγια, κοιλάττες, εξάρσεις του εδάφους και δύσβατες βουνοκορφές των ψηλών βουνών του νησιού χρησιμοποιούνταν ως καταφύγια για τους Κρητικούς.³² Οι Τούρκοι φοβούμενοι και μη μπορώντας να αντιμετωπίσουν αλλιώς τους κρυμμένους στα βουνά επαναστάτες δημιούργησαν αυτά τα οχυρά για να έχουν τον έλεγχο. Η επικοινωνία από τον ένα πύργο στον άλλο γινόταν με σήματα σαλπίγγων³³ ή φωτιάς³⁴.

Εικ. 9: Πολιορκία Κούλε στα Χανιά

²⁹ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 267

³⁰ Δετοράκης Θ., ό. π., σελ. 324- 325

³¹ Πατεράκης Μ., *Κρήνες και κάστρα της Κρήτης*, τόμος Β', εκδ. Σφακιανός, Ηράκλειο, 1990, σελ. 77

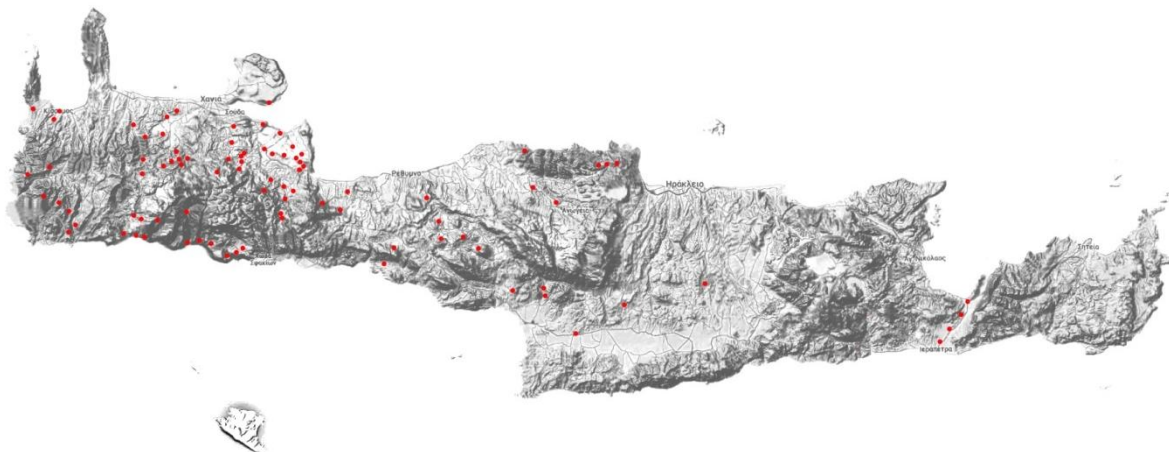
³² Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 291

³³ Deffner M., *Οδοιπορική εντυπώσεις από την δυτικήν Κρήτην*, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, 1899, σελ. 98

³⁴ Παπαδάκης Δ., «Ο πύργος της Παχειάς Άμμου Ιεράπετρας», *Άγκυρα Ελπίδος της Ιεράς Μητροπόλεως Ιεραπότνης και Σητείας*, Περίοδος Β', Τεύχος 68, Μάιος – Ιούνιος 2012, σελ 16-21

Σύμφωνα με τον Διαρκή κατάλογο κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Ελλάδος ³⁵ χαρακτηρισμένα διατηρητέα μνημεία είναι τα εξής: ο κούλες της Απτέρας στον Αποκόρωνα, οι δύο κούλεδες του Ασκύφου Σφακίων, ο κούλες στο Λουτρό και το Φρούριο Λιμένος μικρού κούλε, ο κούλες των Άνω Μουλίων στο Ηράκλειο, ο κούλες του Κοξαρέ και ο κούλες στο Φράγμα των ποταμών του Αμαρίου στο Ρέθυμνο. Παρ'όλο που ο κατάλογος των κηρυγμένων μνημείων έχει μερικούς μόνο κούλεδες, αρκετοί υπάρχουν εγκαταλελειμένοι και ερειπωμένοι αποδεικνύοντας την μεγάλη ιστορία του τόπου.

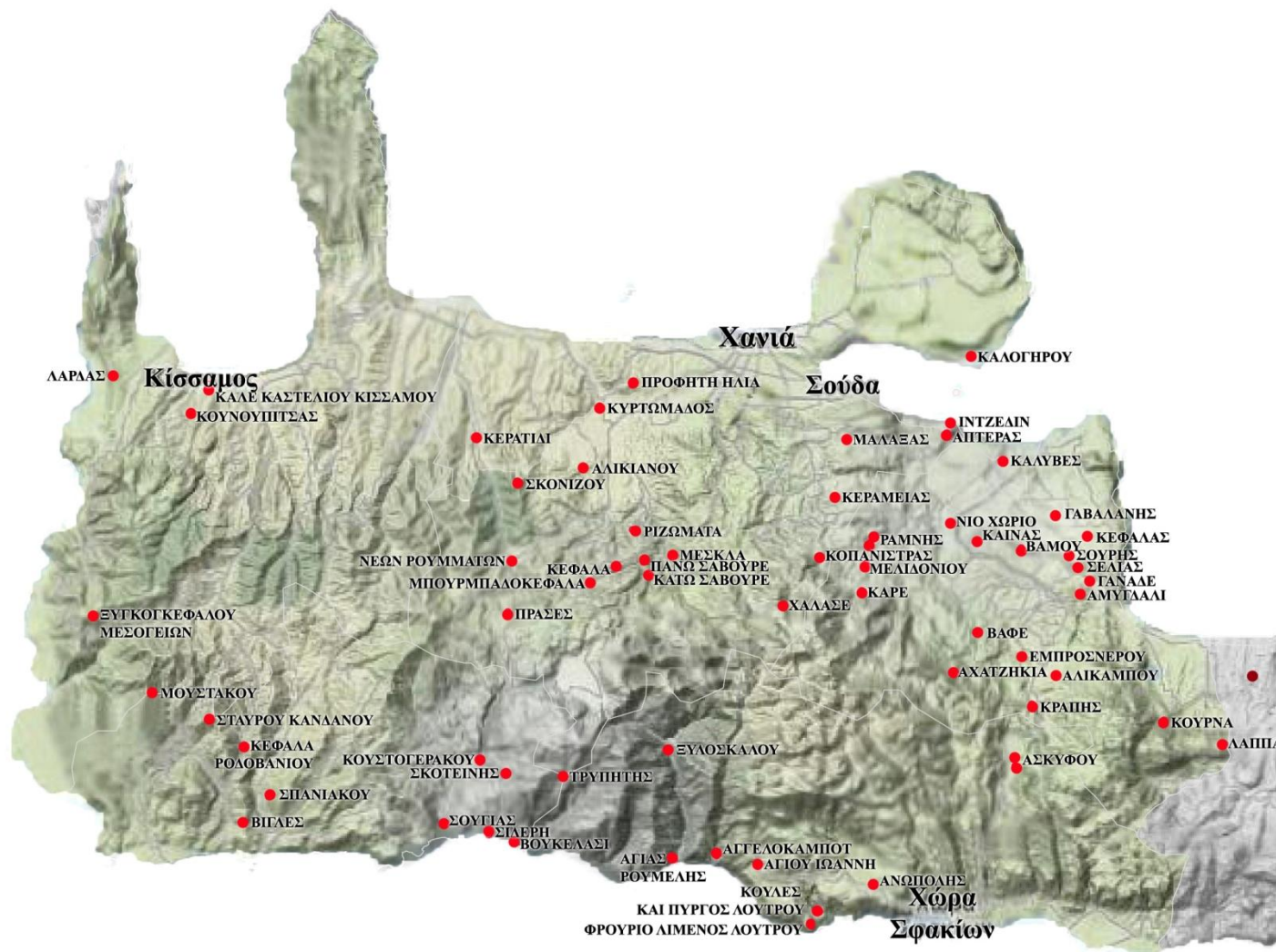
Ο ακόλουθος χάρτης είναι μια καταγραφή – χαρτογράφηση των κούλεδων που είχαν κτιστεί τη χρονική περίοδο που μελετάμε στην Κρήτη. Τα χαρακτηρισμένα ως διατηρητέα έχουν προσθεθεί στο χάρτη αλλά καταγράφονται και αρκετοί κούλεδες που σήμερα δεν υπάρχουν. Στο συγκεκριμένο χάρτη φαίνεται η μορφολογία του εδάφους και οι περιοχές που αναπτύχθηκαν, όπως θα αναφερθούμε λεπτομερώς στη συνέχεια.

Εικ. 10: Χαρτογράφηση κούλεδων στην Κρήτη

³⁵ listedmonuments.culture.gr/, Εθνικό Αρχείο Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού: Διαρκής κατάλογος κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων την Ελλάδας .

2.1.Οθωμανικές Οχυρώσεις (Κουλέδες) στο Νομό Χανίων

Νομός Χανίων Κρήτης

Εικ. 11: Χαρτογράφηση κουλέδων στον Νομό Χανίων

2.1.1. Κουλέδες στην επαρχία Σφακίων

Η γεωμορφολογία της επαρχίας Σφακίων δημιουργεί αυθόρμητα την αίσθηση ενός φυσικού οχυρού, με μοναδικό άξονα πρόσβασης τον δύσβατο δρόμο που έρχεται από τον Αποκόρωνα. Στα τέσσερα μικρά οροπέδια (Ασκύφου, Ανώπολης, Νίμπρου και Καλλικράτη)³⁶ παρατηρείται ηπιότητα στη μορφολογία του εδάφους, καθώς όλη την επαρχία τη διασχίζουν βαθιά φαράγγια και απόκρυμνες κορυφές των Λευκών Ορέων μέχρι τις νότιες ακτές, στο Λιβυκό Πέλαγος.

Η παρουσία των Τούρκων στα Σφακιά δεν ήταν συχνή καθώς η ζωή εκεί ήταν σκληρή και οι Σφακιανοί είχαν την δυνατότητα να ζουν, σχεδόν, ελεύθεροι.³⁷ Παρ'όλα αυτά, οι κατακτητές, για να έχουν τον έλεγχο στα περάσματα, όσο ήταν δυνατόν βέβαια, κατασκεύασαν αρκετούς κουλέδες στην επαρχία των Σφακίων, οι οποίοι επικοινωνούσαν μεταξύ τους αλλά και με τους υπόλοιπους κουλέδες στο Νομό Χανίων και αυτοί με τη σειρά τους με άλλους στους υπόλοιπους Νομούς της Κρήτης.

Το 1868 μετά την πίεση των επαναστατών στον Μεχμέτ πασά, ανοικοδομήθηκαν δύο τούρκικα οχυρά στη Χώρα Σφακίων,³⁸ στο ύψωμα του Πλανά στο οροπέδιο του Ασκύφου. Άλλοι δύο συμπλήρωναν το σύστημα ελέγχου και ήταν κτισμένοι στη θέση **Κρουσέλια Ασκύφου** και **Ταγδιά Κορφή**. Την ίδια χρονιά χτίστηκε και ο **κουλές στο Λουτρό**. Στην περιοχή του Λουτρού υπήρχε και το Φρούριο που ήλεγχε το **Λιμάνι του Λουτρού** και βρίσκεται δίπλα στον Ναό της Αγίας Αικατερίνης. Δύο ακόμα κουλέδες βρίσκονται στον **Άγιο Ιωάννη** και στην **Ανώπολη**.³⁹

Εικ.12: Επαρχία Σφακίων Νομού Χανίων

³⁶ Καλλιβερέτακης Λ., «Οι Επανάστασεις πριν την Επανάσταση», *Τα νέα*, 30 Αυγούστου 2000, σελ. 17

³⁷ Πατεράκης Μ., ό. π., σελ. 78

³⁸ Φιλιάκης Β., *Ιστορία της Κρήτης*, τόμοι Α' – Γ', Χανιά, 1899-1909

³⁹ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 272-273

Επίσης, στην δυτική μεριά της εξόδου του φαραγγιού της Σαμαριάς βρίσκεται ο κουλές της **Αγίας Ρουμέλης**, κτίστηκε εκεί για να αποκλήσουν τους επαναστάτες στο καταφύγιο του φαραγγιού. Θέλοντας να ελέγχουν και τις διόδους από και προς την επαρχία του Σελίνου, άλλοι τρεις Κουλέδες οικοδομήθηκαν στις θέσεις Σκοτεινή, Αγγελόκαμπο, Σιδέρη (Άγιος Ισίδωρος) και Τρυπητή. Οι συγκεκριμένοι συνεργάζονταν μεταξύ τους αλλά και με αυτούς του Αγίου Ιωάννου και της Ανώπολης.⁴⁰

Να προσθέσουμε ότι παραπάνω από το λεκανοπέδιο του Τουρκόλακκου φαίνεται αριστερά το υψηλό βουνό Φαζός και δεξιά, επάνω σε ύψωμα, ο Πύργος του Ρογδιού που κτίστηκε μετά την επανάσταση του 1866. Οι φρουροί του Ρογδιού επικοινωνούσαν με τη φρουρά των δύο πύργων του Ασκύφου και με τον πύργο Κεφάλια κοντά στις Βρύσες και αυτός με τη φρουρά του Βάμου και του Ιτζεδίν.⁴¹

Τα Λευκά Όρη ή Μαδάρες με τις πολυποίκιλες και πολύμορφες πτυχώσεις τους ήταν τα φυσικά φρούρια στους αγώνες των επαναστατών κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Ο Ομαλός είναι ένα οροπέδιο στο σημείο που σμίγουν οι επαρχίες Κυδωνίας, Σελίνου και Σφακίων και υπήρξε κρησφύγετο των επαναστατών. Επίσης, το οροπέδιο του Ασκύφου ανατολικά των Λευκών Ορέων υπήρξε το δεύτερο μεγάλο φυσικό φρούριο αλλά και τα φαράγγια της Σαμαριάς, της Αγίας Ειρήνης και της Ίμπρου πολλές φορές χρησιμοποιήθηκαν ως μέρη αποθήκευσης, φύλαξης τροφίμων και πολεμικών μέσων, ως κέντρο επιχειρήσεων αλλά και διασφάλιζε γυναικόπαιδα. Πολλά ήταν και τα σπήλαια που φιλοξενούσαν πολλούς Κρητικούς, τέτοια ήταν το σπήλαιο του Δασκαλογιάννη στη θέση Βρύση κοντά στη Χώρα Σφακίων, το σπήλαιο των Κομιθιανών κοντά στο άνοιγμα του φαραγγιού Νίμπρου, το Αγιασματί στον Πατσιανό Σφακίων, το σπήλαιο Σχιστή στο φαράγγι του Καλλικράτη, του Ανάψη στην παραλία του Βουβά, της Σκοτεινής, το σπήλαιο στην περιοχή Σιδερόπουλο Σαμαριάς και πάρα πολλά άλλα.⁴²

Τα Σφακιά είναι μια κακοτράχαλη επαρχία του Νομού Χανίων που ευνοούσε τους Κρητικούς να προστατευθούν από τους Τούρκους και να οργανώσουν τις επιθέσεις τους. Οι κουλέδες παρατηρούμε ότι είχαν κτιστεί σε στρατηγικά σημεία ώστε να παρακολουθούνται οι συγκεκριμένες θέσεις που κρύβονταν οι επαναστάτες.

⁴⁰ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 273-274

⁴¹ Deffner M., ό. π., σελ. 98

⁴² Χρηστάκης Γ., ό.π.

Κουλέδες Ασκύφου

Οι δύο κουλέδες στο οροπέδιο του Ασκύφου βρίσκονται σε κοντινή απόσταση και απέναντι ο ένας από τον άλλο. Παρ' όλο που είναι σε κακή κατάσταση σήμερα, η θέση τους μας βοηθάει να αντιληφθούμε τον τρόπο που ήλεγχαν την περιοχή οι Τούρκοι. Το 19^ο αιώνα, ο Robert Pashley ανέφερε ότι το οροπέδιο «περιβάλλεται από τόσο επιβλητικές κορυφές βουνών, ώστε παρέχει την εντύπωση ενός μεγάλου αμφιθεάτρου»⁴³ επίσης έχει χαρακτηριστεί ως «Θερμοπύλες των Σφακίων»⁴⁴. Το οροπέδιο του Ασκύφου, μια κλειστή λεκάνη στα ανατολικά των Λευκών Ορέων, υπήρξε φυσικό φρούριο για τους Επαναστατημένους Κρητικούς σε όλες τις επαναστάσεις, γι' αυτό άλλωστε και αποφασίστηκε να κτιστούν οι κουλέδες στο σημείο αυτό, ώστε να ελέγχεται το κρίσιμο αυτό σημείο. Στην περιοχή αυτή διεξήχθησαν συγκρούσεις Τούρκων και Κρητικών από το 1770 έως και το τέλος του αγώνα το 1898.⁴⁵

Ο Κουλές του Ασκύφου που σώζεται σήμερα, φαίνεται ότι είναι σχήμα τύπου Π, με κεντρικό χώρο που περιλαμβάνει την αυλή, κλειστούς χώρους της φρουράς και δύο κυκλικούς πύργους.

Εικ. 13.

Εικ. 14.

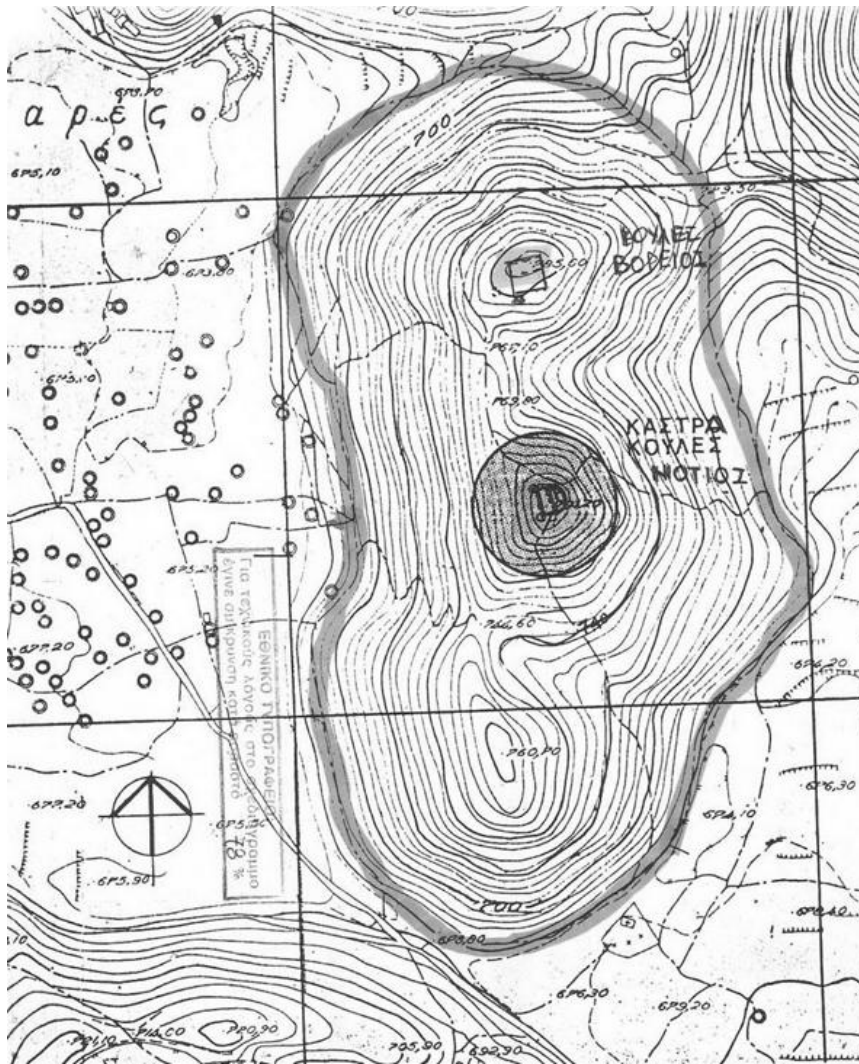
Εικ. 15: Κούλες Ασκύφου

⁴³ Pashley Robert, ό. π.

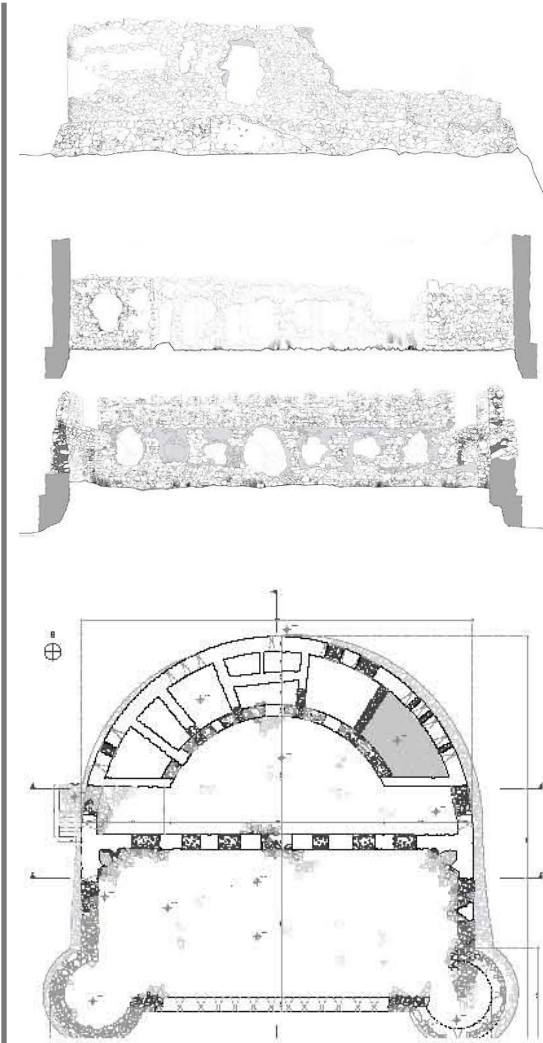
⁴⁴ Σπανάκης Σ., Πόλεις και Χωριά της Κρήτης, Τόμος Α', εκδ. Δετοράκης, 2006

⁴⁵ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 299

Σχέδια

Εικ. 16: Τοπογραφική αποτύπωση

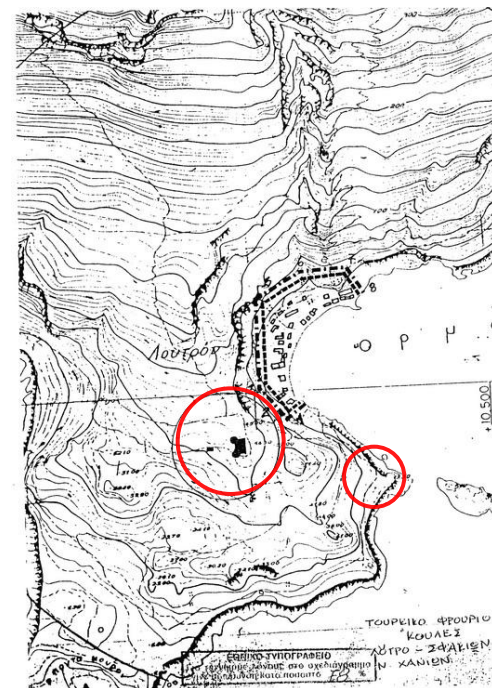

Εικ. 17: Αποτύπωση Κούλε

Λουτρό

Το Λουτρό είναι ένα γραφικό χωριό στη νότια ακτή της Κρήτης, στην περιοχή Σφακίων. Βρίσκεται κοντά στη θάλασσα και είναι το επίνειο της Ανώπολης. Η σύνδεση με τα Σφακιά, σήμερα, γίνεται μόνο με πλοία στο λιμάνι του Λουτρού, καθώς δεν υπάρχει οδική επικοινωνία με την υπόλοιπη Κρήτη.

Σύμφωνα με τον διαρκή κατάλογο των κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Ελλάδος, στο Λουτρό υπάρχουν το **τούρκικο φρούριο (κούλες)** του Λουτρού και το **Φρούριο Λιμένος Λουτρού (μικρές κούλες)**.

Εικ. 18: Τοπογραφικό σχέδιο, Λουτρό
Επαρχίας Σφακίων

Τούρκικος Κούλες στο Λουτρό

Ο Κούλες του Λουτρού κτίστηκε το 1868. Αρκετά μεγάλος σε μέγεθος, καταλαβαίνουμε ότι αποτελούσε τον κεντρικό Κούλε της περιοχής. Το κτίσμα είχε δύο διώροφους πυργίσκους, στα ανατολικά και δυτικά, και φαίνεται ότι παρείχε αρκετό χώρο για τη στρατιωτική φρουρά. Το κτίριο έχει ορθογώνιο σχήμα και σώζονται μερικοί από τους τοίχους του σήμερα. Στον εξωτερικό χώρο του Κούλε υπήρχε μια μεγάλη στέρνα που κάλυπτε τις ανάγκες ύδρευσης του οχυρού.⁴⁶ Στην περιοχή των Σφακίων, όπως προαναφέρθηκε, υπήρχε μια έντονη κίνηση από μεριάς Κρητικών. Για το λόγο αυτό, οι Τούρκοι ένιωθαν έντονη αδυναμία στην περιοχή και προσπαθούσαν να μεταφέρουν αρκετούς στρατιώτες για να επιβλέπουν την δύσβατη αυτή περιοχή. Κάποιο χρονικό διάστημα ο Κούλες χρησιμοποιήθηκε κι ως σχολείο.

Κοντά στον Κούλε υπήρχε και ένα ακόμα κτίσμα. Σύμφωνα με κάποιες πληροφορίες ήταν πύργος, ο οποίος έπαιξε σημαντικό ρόλο στις κατά καιρούς ιστορικές εξελίξεις της περιοχής. Είναι κτισμένος κοντά στο φρούριο του Λουτρού, ήλεγχε δεξιά και αριστερά τη θάλασσα του μικρού ακρωτηρίου, από τη μεριά του Ακρωτηρίου και των Γλυκών Νερών. Ήταν κυκλικός με μεγάλο ύψος και στην κορυφή του είχε τυφεκιοθυρίδες.⁴⁷ Με βάση κάποιες άλλες απόψεις, ο συγκεκριμένος πύργος ήταν ανεμόμυλος και τα χαρακτηριστικά και η μορφή του το αποδεικνύουν.⁴⁸

⁴⁶ www.cretanbeaches.com/, Αμυντική αρχιτεκτονική, Κουλέδες, Κούλες Λουτρού

⁴⁷ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 262-263

⁴⁸ Μετά από προφορική ενημέρωση από την αρχιτέκτονα Τ. Τριμανδήλη.

Εικ. 19.

Εικ. 20: Κούλες του Λουτρού

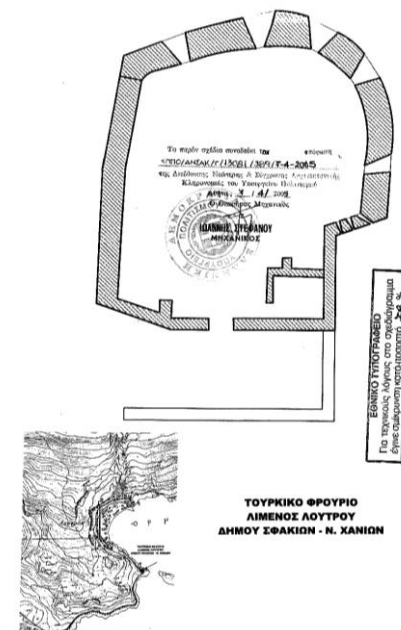
Εικ. 21.

Εικ. 22: Πύργος ή ανεμόμυλος του Λουτρού

Φρούριο Λιμένος Λουτρού – Μικρός Κούλες

Ο μικρός Κούλες στο Λουτρό βρίσκεται δίπλα από το Ναό της Αγίας Αικατερίνης και παρακολουθούσε τις κινήσεις στο λιμάνι. Έχει χαρακτηριστεί ως μνημείο και αποτελεί ενδιαφέρουσα αρχιτεκτονική κατασκευή της φρουριακής τέχνης, όπως αναπτύχθηκε κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ενώ σύμφωνα με περιγραφή του Άγγλου περιηγητή Spratt ενδέχεται να προϋπήρχε του έτους 1853.⁴⁹ Φαίνεται να αποτελούταν από έναν ενιαίο χώρο για τη φρουρά και εξωτερικά παρατηρητήρια για να ελέγχεται η γύρω περιοχή. Εξαιτίας του μικρού του μεγέθους, συμπεραίνουμε ότι παρατηρούσε τις κινήσεις στη θαλάσσια οδό και εν συνεχεία ειδοποιούσε τον Κούλε του Λουτρού.

Εικ. 23: Τοπογραφικό σχέδιο και κάτοψη από το Φρούριο Λιμένος Λουτρού

⁴⁹ Εθνικό Αρχείο Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού: Διεθνής κατάλογος κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων την Ελλάδα.

Κούλες της Αγίας Ρουμέλης

Το φρούριο της Αγίας Ρουμέλης, όπως προαναφέρθηκε είναι στην δυτική μεριά της εξόδου του φαραγγιού της Σαμαριάς. Οι Τούρκοι έκτισαν εκεί τον Κούλε της Αγίας Ρουμέλης, για να αποκλείσουν τους επαναστάτες που κατέφευγαν στο φαράγγι. Θέλοντας να έχουν τον έλεγχο του φαραγγιού και εξαιτίας της πολυμορφίας του εδάφους στην περιοχή έκτισαν μεγάλο φρούριο για να παρακολουθείται έντονα το σημείο και να φιλοξενεί μεγάλο αριθμό φρουράς. Σώζεται ακόμα και σήμερα αλλά όχι σε πολύ καλή κατάσταση.⁵⁰

Ο Κούλες αποτελεί αρχιτεκτονική λύση καθώς ο μηχανικός που το σχεδίασε το προσάρμοσε στην κλίση του εδάφους και φαίνεται ότι αποτελούνταν από τρεις εσωτερικές στάθμες. Επίσης, έχει ορθογωνικό σχήμα με δύο θέσεις πύργων και δύο εσωτερικούς χώρους που επικοινωνούσαν μεταξύ τους.⁵¹

Εικ. 24.

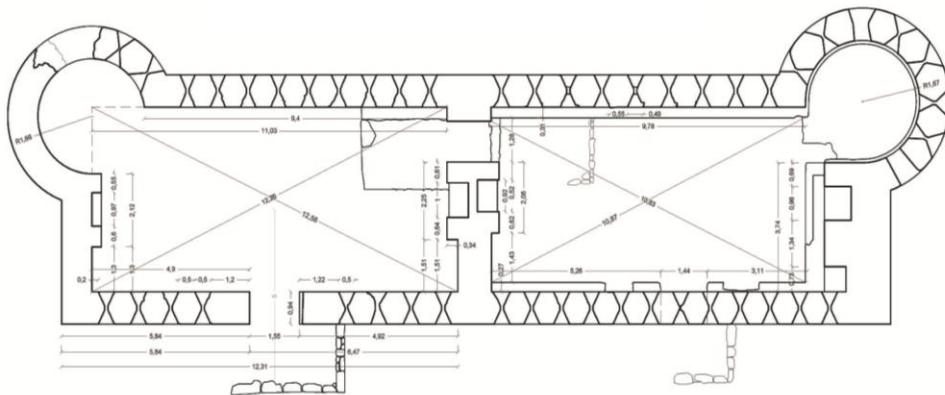
Εικ. 25.

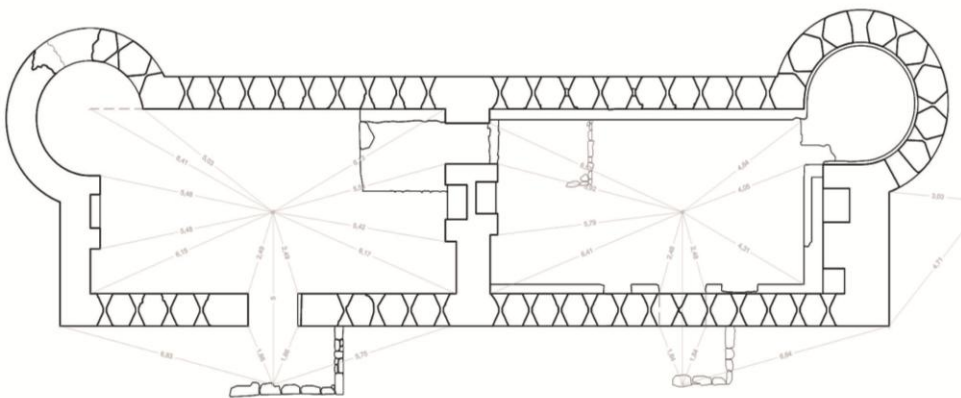
Εικ. 26: Κούλες Αγίας Ρουμέλης

⁵⁰ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 273-274

⁵¹ Μετά από προφορική ενημέρωση από την αρχιτέκτονα Τ. Τριμανδήλη.

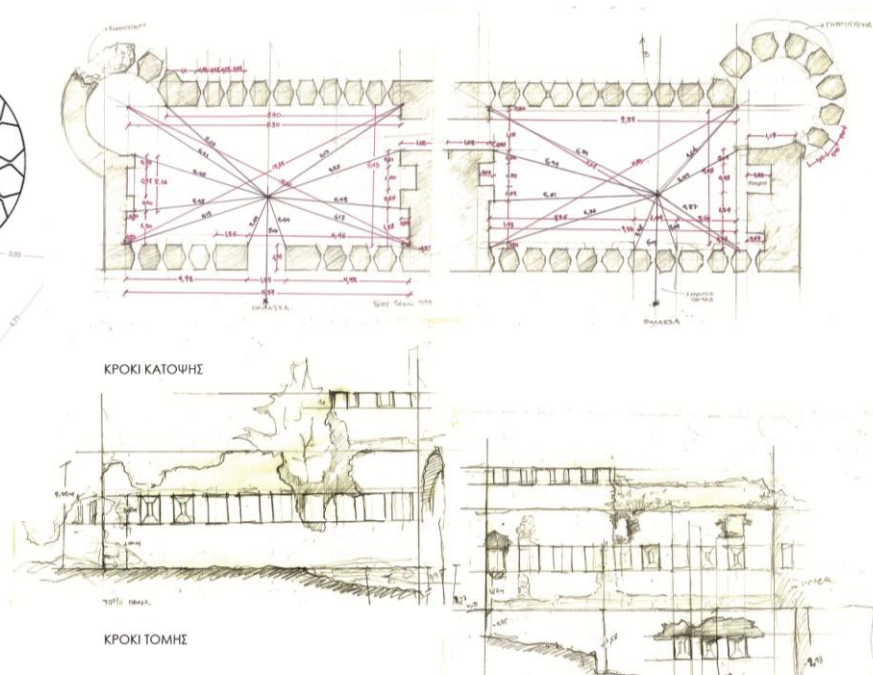
ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ

ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΜΕ ΤΡΙΓΩΝΙΣΜΟΥΣ

Εικ. 28.

Εικ. 27: Αποτύπωση Κούλε Αγίας Ρουμέλης

Κούλες στον Άγιο Ιωάννη

Ένας ακόμα Κούλες βρίσκεται ανατολικά του χωριού Αγίου Ιωάννη σε σημείο που έχει θέα από τη Μεσαρά ως και την Παλαιόχωρα. Ο Κούλες του Αγίου Ιωάννη στέκεται ημιερειπωμένος, ενώ υπάρχουν ίχνη από τις δεξαμενές για την αποθήκευση νερού.⁵²

Κούλες στην Ανώπολη

Στην περιοχή της Ανώπολης υπάρχουν τα ερείπια ενός μικρού Κούλε που είχε οπτική επαφή με τους Κουλέδες του Αγίου Ιωάννη και του Λουτρού. Από το φρούριο δεν έχει απομείνει σχεδόν τίποτα, παρά οι βάσεις των τοίχων και μερικές τυφεκιοθυρίδες. Επίσης, υπάρχουν νεώτερες δεξαμενές, προφανώς κτισμένες με υλικό του φρουρίου.⁵³

Το δίκτυο οχυρώσεων των Τούρκων (Κουλέδες) αναπτύχθηκε σε όλα τα παράλια των Σφακίων, με τον τρόπο αυτό είχαν οπτική επαφή μεταξύ τους. Πολλοί δεν υπάρχουν σήμερα ή δεν υπάρχουν αρκετές πληροφορίες σχετικά με αυτούς. Για τους υπόλοιπους, στην περιοχή των Σφακίων, έγινε προηγουμένως απλή αναφορά, αφού δεν υπάρχουν περαιτέρω στοιχεία προς ανάπτυξη.

Εικ. 29: Κούλες στον Άγιο Ιωάννη

Εικ. 30: Κούλες στην Ανώπολη

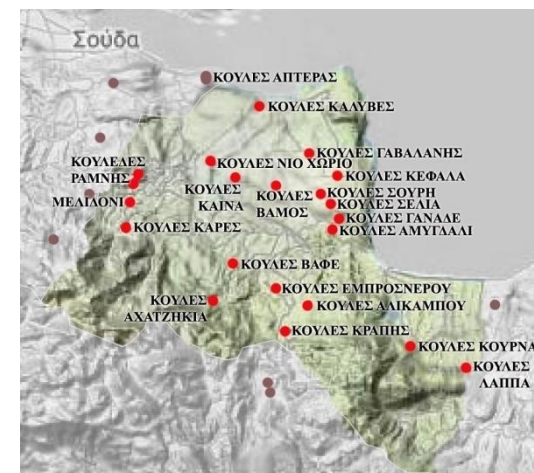
⁵² www.cretanbeaches.com/, ό. π., Κούλες Αγίου Ιωάννη

⁵³ www.cretanbeaches.com/, ό. π., Κούλες Ανώπολης

2.1.2. Κουλέδες στην επαρχία Αποκόρωνα

Η κοιλάδα του Αποκόρωνα είναι μια από τις σημαντικότερες περιοχές όπου επικοινωνούν η Δυτική με την υπόλοιπη Κρήτη. Ήταν η μόνη δίοδος για οποιοδήποτε μέσο να κινηθεί από και προς τα Χανιά στην κεντρική και ανατολική Κρήτη. Επίσης, υπήρχε επικοινωνία και με τους κουλέδες που βρίσκονταν νοτιότερα και ήλεγχαν τις κινήσεις από την επαρχία Σφακίων προς τις βόρειες περιοχές. Επομένως, ήταν απολύτως φυσικό οι Τούρκοι να κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια για τον πλήρη έλεγχο της κοιλάδας. Πολλά σπήλαια στον Αποκόρωνα χρησιμοποιήθηκαν ως καταφύγια από τους χριστιανούς στις διάφορες κρητικές επαναστάσεις, όπως είναι το σπήλαιο της Κρυνερίδας κοντά στο χωριό Βαφέ, το σπήλαιο της Κατεβατής και του Ορνέρου βορειοανατολικά από τους Κεφαλάδες, του Κόκκινου χωριού, το σπήλαιο του Λερά κοντά στο χωριό Χωραφάκια Ακρωτηρίου, ο Χαϊνόσπηλος στην Ασή Γωνιά και η Τελωνότρυπα στη Δρακώνα Κεραμειών.

Το σύνολο των Κουλέδων στον Αποκόρωνα, ξεπερνούσε τους 20, ώστε κάθε χωριό σχεδόν να είχε το δικό του Κούλε. Μια τέτοια σειρά ήταν οι κουλέδες στις Καρές, στο **Μελιδόνι** και δύο στη Ραμνή. Μια δεύτερη σειρά περιλαμβάνει τους Κουλέδες **Αχατζηκιά**, Βαφέ, **Τσουρίστρας** και Κιμινά, Εσπρόσνερου, Χαλασέ, Αλίκαμπου και Κράπης. Ερειπωμένοι κουλέδες έχουν εντοπισθεί στη θέση Γαβαλανή Γεωργιούπολης και Τσίγκουνα Κουρνά. Τέλος, μια άλλη σειρά Κουλέδων αποτελούν οι Κουλέδες των ανατολικών κλιτύων της κοιλάδας, των Κεφαλάδων στο φαράγγι του Χαλασέ, στον **Βάμο**, των Καστελλιών στη Σούρη, της Γαναδές και απέναντι δυτικά στα Σελλιά και την Κάινα.⁵⁴ Όλοι λειτουργούσαν σε άριστη συνεργασία ώστε να αποκόψουν την επικοινωνία μεταξύ των επαναστατών, να κατασκοπεύουν τις κινήσεις τους και να ελέγχουν τις μετακινήσεις τους.⁵⁵ Ο Γιαννιώτης Τουρκορωμιός Γιάννης Σάββας πασάς, που εγκαταστάθηκε στο Βάμο ως διοικητής του νομού Σφακίων, με γρήγορες και συντονισμένες ενέργειες έκτισε τους κουλέδες Καλυβών και **Νιου Χωριού**. Μ' αυτούς απέβλεπε στον έλεγχο περάσματος του Αποκόρωνα και της εισόδου του λιμανιού της Σούδας, καθώς και στη στήριξη του φρουρίου Ιτζεδίν και του **Κούλε της Απτέρας**.⁵⁶

Εικ. 31: Επαρχία Αποκόρωνα Νομού Χανίων

⁵⁴ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 271

⁵⁵ Κώνστας Γ., «Διαδρομές σε Αποκόρωνα και Σφακιά», *Χανιώτικα Νέα*, 27 Ιουλίου 2013

⁵⁶ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 268

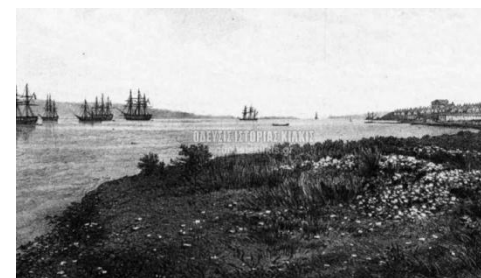
Κόλπος Σούδας

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα σημεία του Αποκόρωνα είναι στο σημείο που συνδέεται με την επαρχία της Κυδωνίας. Ο βαθύς κόλπος της Σούδας βρίσκεται ακριβώς εκεί και εισχωρεί ανάμεσα και στις δύο επαρχίες. Αρχικά, οι Ενετοί αντιλήφθηκαν τη σημασία του Κόλπου και στο δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα έκτισαν το φρούριο στο νησάκι της Σούδας που είχε ως στόχο τον έλεγχο της εισόδου στο λιμάνι. Η περιοχή του Κόλπου της Σούδας έπαιξε σημαντικό ρόλο μέσα στο χρόνο, ακόμα και στην νεότερη ιστορία του ελληνισμού.

Η σπουδαιότητα του λιμανιού της Σούδας τονίζεται ακόμα περισσότερο με τα δέκα περίπου οχυρά που κτίστηκαν στην περιοχή από την εποχή της Ενετοκρατίας, όπως είναι ο Αποκόρωνας, το φρούριο Ιντζεδίν, ο πύργος στον αρχαιολογικό χώρο της Απτέρας, ο πύργος της Μαλάζας και των Στερνών και άλλα.⁵⁷ Στην ευρύτερη περιοχή του κόλπου της Σούδας ήταν το **Φρούριο Ιντζεδίν** και ο κουλές της Απτέρας τα οποία είχαν κτιστεί από τους Τούρκους.⁵⁸ Ο λόγος κατασκευής τους ήταν για να ενισχύσουν μαζί με το φρούριο στο νησάκι, τον έλεγχο εισόδου – εξόδου από τον Κόλπο. Η νησίδα προσφερόταν εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης, γιατί βρισκόταν μέσα στον κόλπο και η οχύρωση θα ενίσχυε σημαντικά τα φρούρια του «Κούλε» στην περιοχή της Απτέρας, του «Ιτζεδίν» στο Καλάμι και του «Καλόγηρου» στο απέναντι, προς τα βόρεια, ύψωμα στο Λουτράκι.⁵⁹

Εικ. 32: Οχυρώσεις στον Κόλπο της Σούδας

Εικ. 33: Της Σούδας ο λιμνή, 1868

⁵⁷ Γκίκας Γ., *Κάστρα: ταξίδια στην Ελλάδα του θρύλου και της πραγματικότητας*, Τόμος Ε', εκδ. Αστήρ, Αθήνα, 1995, σελ. 84

⁵⁸ Χρηστάκης Γ., ό.π.

⁵⁹ Αρακαδάκη Μ., «Fortezza della Suda», *Κρητική Εστία*, 1999

Κούλες Απτέρας

Ο Κούλες της Απτέρας (ή φρούριο Σούμπαση) επικοινωνούσε με όλους τους κουλέδες που υπήρχαν στις γύρω περιοχές. Η θέση του ήταν ευνοϊκή και εξαιτίας του υψώματος που βρισκόταν, ήλεγχε όλα τα περάσματα τόσο από στεριά όσο και από θάλασσα. Άρχισε να κτίζεται από το Σάββα Πασά το Δεκέμβρη του 1867 σύμφωνα με κάποιες απόψεις⁶⁰, αλλά υπάρχει και το ενδεχόμενο να κτίστηκε με εντολή του Ραούφ πασά μαζί με το Φρούριο Ιντζεδίν το 1872 για να ενισχύσουν τον έλεγχο του κόλπου της Σούδας. Την ίδια εποχή χρονολογείται και ο ναύσταθμος στη Σούδα.⁶¹

Είχε εξοπλισθεί με δύο πύργους που ήταν στραμμένοι ο ένας προς τα δυτικά και ήλεγχε το πέρασμα προς τα Κεραμειά και ο άλλος προς τα ανατολικά και ήλεγχε τον κάμπο των Καλύβων. Ο πρώτος επικοινωνούσε με το φρούριο της Σούδας, ενώ ο δεύτερος με το φρούριο του Καλαμίου Ιντζεδίν και τους πύργους των Καλύβων και Νιου Χωριού.⁶¹ Το «πάνω Ιντζεδίν⁶²» περιλαμβάνει χώρους οι οποίοι αναπτύσσονται συμμετρικά σε σχήμα Π, περιμέτρικά σε μια ορθογωνική αυλή. Οι κυκλικοί του πύργοι καταλαμβάνουν τη νοτιοδυτική και νοτιοανατολική γωνία του φρουρίου αντίστοιχα, ενώ η κεντρική του είσοδος βρίσκεται στην ανατολική του όψη. Στις επάλξεις, που ήταν το δώμα του Κουλέ, ανέβαιναν οι στρατιώτες με εσωτερικές ξύλινες σκάλες. Το φρούριο διέθετε όλους τους αναγκαίους χώρους, όπως στρατωνισμού, διαμονής αξιωματούχων, αποθήκευσης, φυλάκισης, παρασκευής φαγητού, εστίασης και άλλα. Η καλή κατάσταση στην οποία διατηρείται μέχρι σήμερα οφείλεται στην άριστη ποιότητα κατασκευής των τοιχοδομών του, η οποία μεταξύ άλλων διέθετε και επιχρίσματα σκληρά και ανθεκτικά από κουρασάνι (αδρανής ύλη από τριμμένο κεραμίδι, άμμο και ασβέστη).⁶² Οι Τούρκοι χρησιμοποίησαν υλικά κατασκευής από τη γειτονική αρχαία θέση της Απτέρας. Σε διάφορα σημεία υπάρχουν πολεμίστρες και τηλεβολίθρες, ενώ στο εσωτερικό διατηρούνται ερείπια εγκαταστάσεων.⁶³ Ο Κούλες της Απτέρας είναι από τα μοναδικά οθωμανικά οχυρωματικά που διατηρείται σε καλή κατάσταση, έχει αποκατασταθεί και είναι επισκέψιμο.

⁶⁰ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 268

⁶¹ Μετά από προφορική ενημέρωση από την αρχιτέκτονα Τ. Τριμανδήλη.

⁶² Γκίκας Γ., ό. π., Τόμος Ε', σελ. 87

⁶³ Καρποδίνη-Δημητριάδη Ε., ό. π., σελ 205

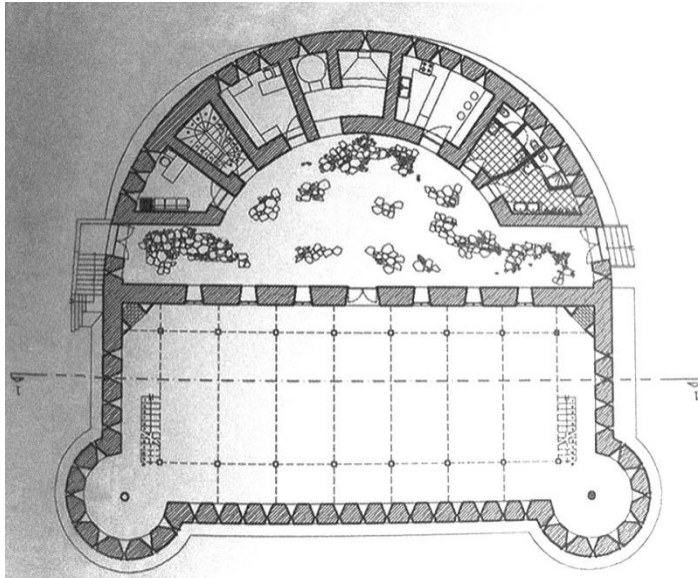
Εικ. 34.

Εικ. 35.

Εικ. 36: Κούλες Απτέρας

Εικ. 37: Κάτοψη του Κούλε της Απτέρας

Εικ. 38: Τρισδιάστατη απεικόνιση

Εικ. 39.

Εικ. 40.

Εικ. 41: Κουλές Απτέρας

Φρούριο Ιντζεδίν

Επάνω στο ακρωτήριο του Καλαμιού και απέναντι από το νησί Νέα Σούδα με το Ενετικό φρούριο, οι Τούρκοι έκριναν ότι έπρεπε να κτίσουν ένα καινούριο κάστρο, αμέσως μετά την Κρητική επανάσταση το 1866-1869.⁶⁴ Το Φρούριο Ιντζεδίν, παρ'όλο που δε μπορεί να θεωρηθεί «κούλες», αποτελούσε μέρος του οχυρωματικού δικτύου που ανέπτυξαν οι Τούρκοι. Μαζί με το φρούριο της Σούδας και τον κούλε της Απτέρας είχαν τον πλήρη έλεγχο της περιοχής. Το 1646, όσο ακόμα στο φρούριο της Σούδας υπήρχαν Ενετοί, οι Τούρκοι είχαν κτίσει απέναντι έναν πύργο - παρατηρητήριο για να το απειλούν. Μετά τη μεγάλη επανάσταση του 1866 - 1869, το 1872, ο διοικητής της Κρήτης Ραούφ Πασάς συμπλήρωσε την κατασκευή σε φρούριο⁶⁵ κ δημιουργήθηκε το λεγόμενο Φρούριο Ιντζεδίν.

Οι Τούρκοι δεν συνήθιζαν να κτίζουν φρούρια, αντίθετα, χρησιμοποιούσαν παλιά οχυρά προηγούμενων κατακτητών.⁶⁶ Αυτό είναι αντιληπτό, καθώς το Ιτζεδίν δεν έχει την επιβλητικότητα των μεσαιωνικών ενετικών φρουρίων και κατασκευαστικά φαίνεται ότι δεν κτίστηκε για να εξυπηρετεί τον τουρκικό στρατό σε επιθέσεις αλλά για να συνεργάζεται με τα γύρω οχυρωματικά έργα. Η συνολική έκταση είναι 16531,75 τ.μ. και έχει στη βορινή πλευρά μια σειρά από θολωτούς χώρους, οι οποίοι καλύπτονται από το ανάχωμα του προμαχώνα. Οι θόλοι αυτοί, που χρησίμευαν για τη φύλαξη της πυρίτιδας, έχουν στο βάθος ένα είδος καταπακτής που κατέληγε στα πυροβολεία που βρίσκονταν ακριβώς από πάνω, στον προμαχώνα, και ήταν επίσης καλυμμένα. Εξωτερικά των τριών πλευρών (ανατολικής, βόρειας και δυτικής) το ανάχωμα του προμαχώνα υποβασιμάζεται με πέτρινη βάση από λαξευτή λιθοδομή, η οποία δημιουργεί πρανές και καταλήγει σε λαξευτό γείσο. Η κεντρική είσοδος του φρουρίου είναι στη νότια πλευρά του.⁶⁷

Φαίνεται να αποτελεί μέρος των τελευταίων οχυρών από λιθοδομή καθώς η νέα σειρά πυροβολικών όπλων οδηγούσε στην ανάγκη κατασκευής θωρακισμένων οχυρών.⁶⁸ Άλλωστε οι Τούρκοι μετά από το Φρούριο Ιντζεδίν (ίσως και τον Κούλε της Απτέρας) δεν φαίνεται να έκτισαν άλλα οχυρωματικά έργα στην περιοχή της Κρήτης.

⁶⁴ Παραδείσης Α., *Φρούρια και κάστρα της Ελλάδος: νησιά του Ιονίου, Αιγαίου-Δωδεκάνησα- Κρήτη*, 1983, σελ. 287

⁶⁵ Χρηστάκης Γ., *ό.π.*, σελ. 46

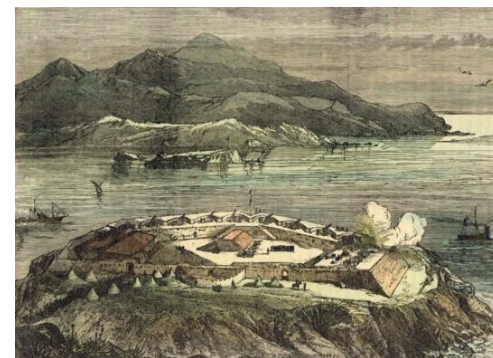
⁶⁶ Καρποδίνη-Δημητριάδη Ε., *Κάστρα Πελοποννήσου*, εκδ. Adam, Αθήνα, 1990

⁶⁷ Μιχαλοπούλου Ε., Μπουμπούλη Φ., Μπιρταχά Κ., *Η Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθ. Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών αρχαιοτήτων, Αθήνα, 2009, σελ. 427-428

⁶⁸ Κλάδου- Μιλέτσα Α., *ό. π.*, σελ. 284

Εικ. 42: Cavaliero E.A., 1904

Εικ. 43: Έγχομο χαρακτηριστικό από σχέδιο που δημοσιεύθηκε στους «Illustrated London News», 20 Ιουλίου 1878

Εικ. 44: Άποψη Φρουρίου Ιντζεδίν από τον Κουλέ της Απτέρας.

Νιο Χωριό

Ένας δεύτερος Κουλές που έχτισε ο Σάββας πασάς ήταν στο Νιο Χωριό, για να ελέγχει την περιοχή Κάμπου – Στύλου – Καλυβών, τα χωριά της Ρίζας και την επικοινωνία του Αποκόρωνα με τα Κεραμειά μέσω Ραμνής και Σαμωνά.

Ο Κούλες στο Νιο Χωριό αποτελείται από έναν κεντρικό, ορθογωνικής κάτοψης κτηριακό συγκρότημα με πολεμίστρες στις μακριές του πλευρές και πλαισιωνόταν από δύο ημικυκλικές υπερυψωμένες θέσεις πυροβολικού στην ανατολική και τη δυτική του πλευρά με τη μορφή πύργων, που στη βάση τους δηλαδή στο ύψος των άλλων, είχαν επίσης πολεμίστρες. Η υδροδότηση του Κούλε γινόταν από μια γειτονική στέρνα (που διατηρείται μέχρι σήμερα).⁶⁹ Τη θέση του τη θεωρούσαν στρατηγική γιατί ήταν πέρασμα για τις Βρύσες, το Ρέθυμνο κλπ για αυτό και φυλαγόταν αρκετά. Σε μικρή απόσταση από τον Κουλέ της Απτέρας υπήρχε ο συγκεκριμένος κουλές που ίσως λειτουργούσε ως οχυρωματική κατοικία και τον έλεγαν «μικρό Κουλεδάκι».⁷⁰

Εικ. 45.

Εικ. 46.

Εικ. 47: Κούλες στο Νιο Χωριό

⁶⁹ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 270

⁷⁰ Παπαδάκη Α., *Το Νιο Χωριό: μια φορά κι έναν καιρό*, εκδ. Έρεισμα, 1987

Για τους υπόλοιπους κουλέδες στην επαρχία του Αποκόρωνα οι πληροφορίες μας είναι λίγες. Εκτός από κάποια στοιχεία για το πως διατηρούνται σήμερα εκ των οποίων βγαίνουν και κάποια συμπεράσματα ως προς τη δομή τους, ακόμα και φωτογραφικό υλικό δεν υπάρχει καθώς η προσέγγιση μερικών κουλέδων είναι δύσκολη. Αρκετοί από αυτούς είναι ερειπωμένοι και υπάρχει δυσκολία να αναγνωρίσει κανείς έστω και ένα μέρος του τοίχου τους.

Ο Κουλές στο Μελιδόνι διατηρεί ακόμα και σήμερα τη στέρνα του και φαίνονται κάποια ίχνη από τους τοίχους του. Ο Κουλές του Αχατζηκιά ήταν τετράγωνος με πολεμίστρες, σήμερα σώζεται η δεξαμενή καθώς και μέρος τοιχοποιίας. Στον Κουλέ της Τσουρίστρας σώζεται τμήμα από τη βάση του.⁷¹ Ο κουλές στον Βάμο είναι ερειπωμένος, μέρος της θεμελίωσης έχει μείνει να αποδεικνύει τη θέση του στο σημείο καθώς και μερικές σκόρπιες πέτρες που κάποτε αποτελούσαν μέρος της κατασκευής.

Εικ. 48: Κούλες στο Μελιδόνι, επαρχία Αποκόρωνα

Εικ. 49.

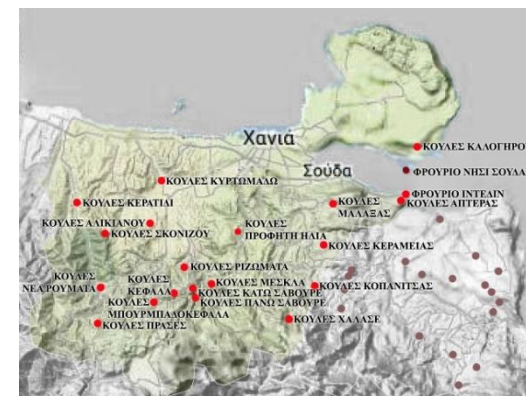
Εικ. 50: Κουλές στο Βάμο, επαρχία Αποκόρωνα

⁷¹ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 271

2.1.3. Κουλέδες στην επαρχία Κυδωνίας

Γεμάτη κουλέδες ήταν και η επαρχία Κυδωνίας. Από το 1851, η πόλη των Χανίων ήταν η πρωτεύουσα της Κρήτης⁷² και οι κουλέδες της συγκεκριμένης επαρχίας ήλεγχαν ποιοί εισέρχονταν και κατευθύνονταν στην πρωτεύουσα ή αποχωρούσαν από αυτήν.

Για το λόγο αυτό, δώδεκα κουλέδες είχαν κτιστεί μόνο στην περιοχή των Λάκκων. Οι κουλέδες αναπτύσσονταν σε οδικές αρτηρίες και περάσματα. Με το ίδιο τρόπο αναπτύχθηκαν και στην επαρχία της Κυδωνίας που χωρίζονταν σε αυτούς που οδηγούν στο οροπέδιο του Ομαλού και σε αυτούς των Κεραμιών, ξεκινώντας το οδοιπορικό από τα Χανιά. Οι κουλέδες της αρτηρίας Ομαλού – Χανιά ήταν στις θέσεις Πρασές, Μπουρμπαδοκεφάλα, Κεφάλα, Πάνω και Κάτω Σαβουρέ, στην είσοδο του φαραγγιού στο Ξυλόκαστρο,⁷³ Μεσκλά, Ριζώματα, Νέα Ρούματα, στις κορυφές των λόφων που είναι χτισμένοι οι Λάκκοι, Σκονίζου, Αλικιανού, Κερατίδι (ή Λίμνη), Κυρτωμάδω, Προφήτη Ηλία και Λασίδες Θερίσου. Την οχύρωση των Λακκών συμπλήρωναν οι Κουλέδες στη θέση Πορσέλα,, Άδαμης και Τσαρμένικα. Οι κουλέδες που αναπτύχθηκαν στην αρτηρία Κεραμιών - Χανιά ήταν στις θέσεις Χαλασέ, Κοπανίστρα, Κεραμειά και Μαλάξα. Τέλος, υπήρχαν και οι κουλέδες στις θέσεις Αμυγδάλι,, Ξεροκεφάλα, Λάπα, Ασφαραγκιά και Λαγουροκεφάλα αλλά η ακριβής τους θέση είναι δύσκολο να προσδιοριστεί.⁷⁴

Εικ. 51: Επαρχία Κυδωνίας Νομού Χανίων

⁷² Δετοράκης Θ., ό. π., σελ. 357

⁷³ Berard V., *Κρητικές υποθέσεις*, μετ. Μοραγλή Γ., Αθήνα, 1994, σελ 162

⁷⁴ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 275

2.1.4. Κουλέδες στην επαρχία Σελίνου

Η επαρχία Σελίνου βρίσκεται δίπλα από την επαρχία Σφακίων. Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, ότι η ανάπτυξη των κουλέδων θα γινόταν σε σημεία έτσι ώστε να ελέγχονται κυρίως τα περάσματα από τα Λευκά Όρη. Το σπήλαιο του Πολύφημου που βρίσκεται στην περιοχή της Σούγιας κοντά στο χωριό Λιβάδα και ο Χοιρόσπηλιος στο φαράγγι της Αγίας Ειρήνης είχαν καταληφθεί από τους επαναστάτες για να οργανώνουν τις κινήσεις τους εναντίον των Τούρκων.

Στο Σέλινο κτίστηκαν οι Κουλέδες στη Σούγια, το **Βουκελάσι**, Κουστογέρακο, Κεφαλά Ροδοβανίου, Σταυρό Καντάνου, Μουστάκο, Βίγλες και **Σπανιάκου**, που ήλεγχαν τις χαράδρες, τα περάσματα και τις κορυφές. Οι συγκεκριμένοι Κουλέδες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη στήριξη των σχεδίων κατάπνιξης της επανάστασης του 1866-1869.⁷⁵

Εικ. 52: Επαρχία Σελίνου Νομού Χανίων

Εικ. 53: Κούλες Σπανιάκου

Εικ. 54: Κούλες Βουκελάσι

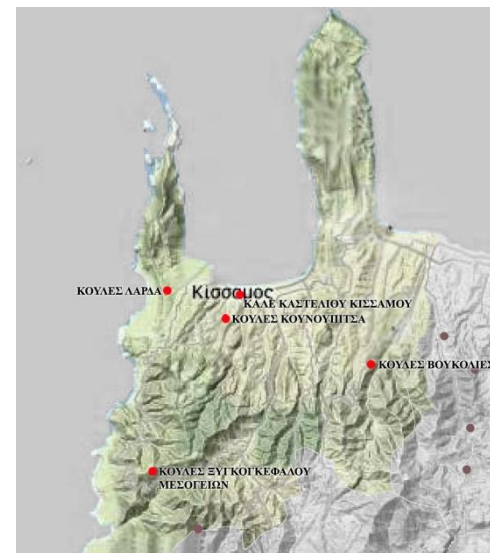
⁷⁵ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 274

2.1.5. Κουλέδες στην επαρχία Κισσάμου

Βορειοδυτικά του Νομού Χανίων είναι η επαρχία Κισσάμου σε θέση που δεν αποτελεί πέρασμα και είναι μακριά από την επαρχία Σφακίων. Αυτός, άλλωστε, ήταν και ο λόγος που ο αριθμός των Κουλέδων ήταν μικρότερος σε σχέση με άλλες επαρχίες. Έχουν βρεθεί στοιχεία ότι υπήρχαν κουλέδες στις Βουκολιές, στις θέσεις Λαρδά, **Κουνουπίτσα** και στη θέση Ξυγκογκέφαλο Μεσογείων.⁷⁶

Ο Κουλές στην Κουνουπίτσα ανατινάχτηκε από τους επαναστάτες το 1897 και μαζί με έναν γειτονικό πύργο προστάτευαν το Καστέλι από νοτιοδυτικά.⁷⁷ Το Φρούριο Καστελλίου Κισσάμου χτίστηκε από τους Βενετούς το 1550 παρ'όλα αυτά πέρασε κι αυτό στα χέρια των Τούρκων οι οποίοι έκαναν κάποιες προσθήκες⁷⁸ και πήρε και την ονομασία «Καλέ Καστελλίου Κισσάμου».

Οι φυσικές οχυρές θέσεις που χρησιμοποιούσαν οι Κρητικοί φαίνεται ότι ανάγκασαν τους Τούρκους να κτίσουν τους Κουλέδες στις συγκεκριμένες θέσεις αλλά και να χρησιμοποιήσουν τα ήδη υπάρχοντα φρούρια της περιοχής. Το σπήλαιο της Ρίζας στο Τηγάνι Γραμβούσας και ο Ξωτικόσπηλιος που βρίσκεται στη θέση Άγιος Μύρων της Κεραμωτής Κισσάμου μας βοηθάνε να αντιληφθούμε πόσο έντονο έλεγχο ήθελαν να έχουν οι Τούρκοι κατασκευάζοντας κουλέδες. Επίσης, νησάκια, όπως είναι η Γραμβούσα, το Ελαφονήσι έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην επανάσταση καθώς φιλοξενούσαν πολλούς χριστιανούς και χρησιμοποιούνταν ως φυσικά φρούρια.⁷⁹

Εικ. 55: Επαρχία Κισσάμου Νομού Χανίων

Εικ. 56: Πανοραμική άποψη της Κισσάμου (1900 – 1910), αριστερά Κουλές Κουνουπίτσας

⁷⁶ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 275

⁷⁷ Μανούσακα Μ., «Φωτοαναδρομές: Κίσαμος (5)», *Χανιώτικα Νέα*, 11 Μαΐου 2013 και Μανούσακα Μ., «Φωτοαναδρομές: Κίσαμος (4)», *Χανιώτικα Νέα*, 27 Απριλίου 2013

⁷⁸ Παραδείσης Α., ό. π., σελ. 280

⁷⁹ Χρηστάκης Γ., ό.π.

2.2. Οθωμανικές οχυρώσεις (Κουλέδες) στην υπόλοιπη Κρήτη

2.2.1. Κουλέδες στο Ρέθυμνο

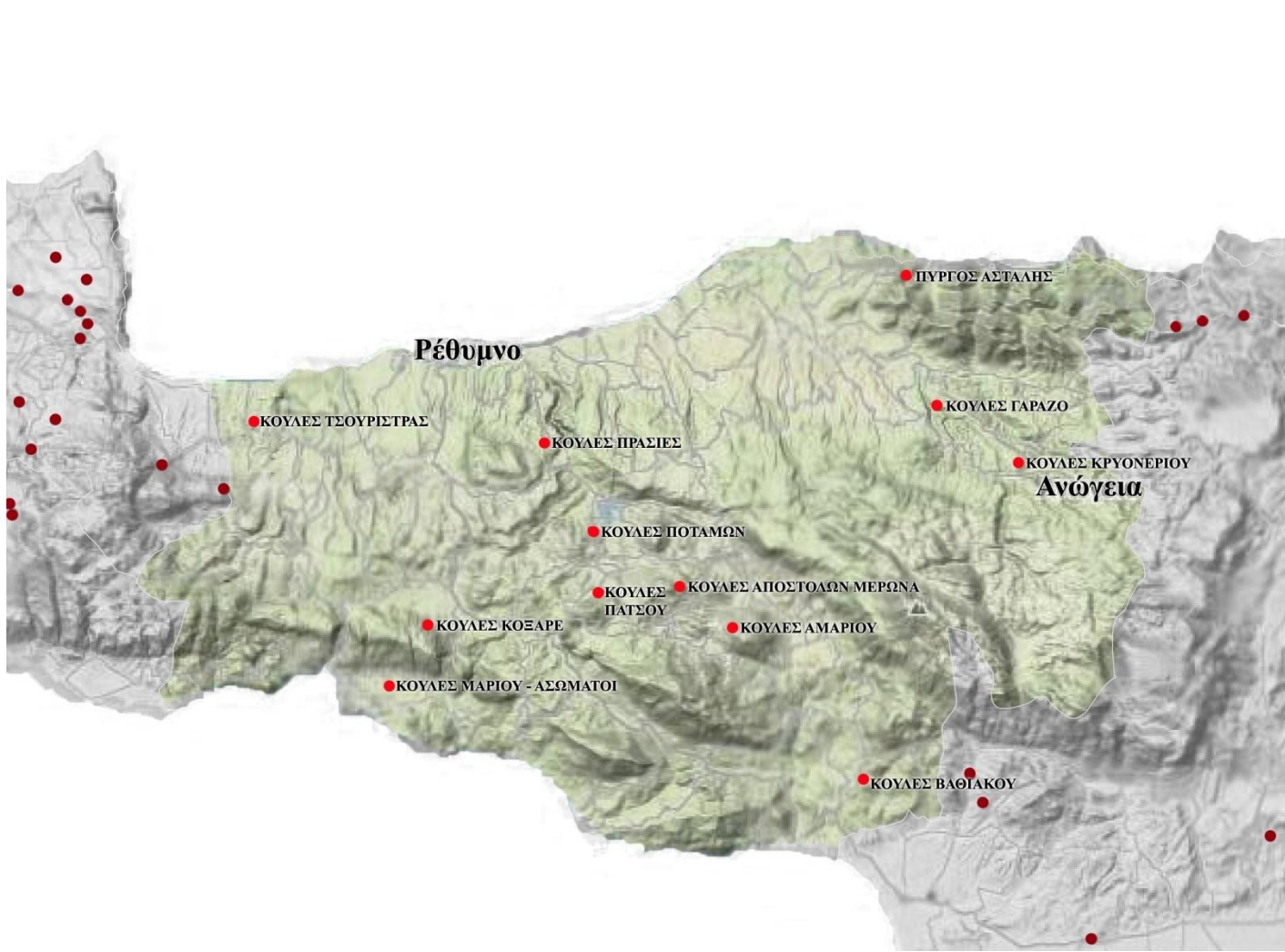
Η επαναστατική δράση στη δυτική Κρήτη ήταν πολύ έντονη και όσο κατευθυνόμαστε ανατολικά η εμφάνιση κουλέδων είναι μειωμένη σε σχέση με τη δυτική περιοχή της Κρήτης και ιδιαίτερα τον Αποκόρωνα και τα Σφακιά. Το Ρέθυμνο επειδή βρισκόταν κοντά στον Αποκόρωνα και τα Σφακιά είχαν αναπτύξει το οχυρωματικό σύστημα της περιοχής με σκοπό να ελέγχουν τυχόν μετακινήσεις των επαναστατών.

Σημαντικά τέτοια περάσματα υπάρχουν αρκετά σε ολόκληρη την Κρήτη. Στο Ρέθυμνο σημαντικά ήταν εκτός από τη δίοδο του Αποκόρωνα και η διάβαση του Αγίου Βασιλείου. Στα περάσματα αυτά Τούρκοι και Έλληνες μετέβαιναν από τη Μεσαρά προς τα Σφακιά και αντίστροφα. Οι φυσικές οχυρές θέσεις που κρύβονταν οι επαναστατημένοι Κρητικοί ήταν η Ίδη ή Ψηλορείτης στα σύνορα των Νομών Ρεθύμνου και Ηρακλείου και προσέφερε ασφαλή κρησφύγετα και οχυρά ορμητήρια κατά των Τούρκων αλλά και η Νίδα, το οροπέδιο του Ψηλορείτη.

Στην περιοχή αυτή είχαν κτιστεί αρκετοί πύργοι εκ των οποίων οι περισσότεροι ήταν Κουλέδες. Τέτοιοι κουλέδες ήταν οι εξής: στην είσοδο του Κουρταλιώτικου φαραγγιού στη θέση Κοζαρέ (κατεδαφίστηκε από τους επαναστάτες το 1896), ο **Κούλες Μαριού**, στην κοιλάδα των Ποταμών υπήρχαν οι Κουλέδες Πρασών, των **Ποταμών** και της Πατσού, στην είσοδο της κοιλάδας του Αμαρίου ο **Κούλες Αποστόλων- Μέρωνα**, ενώ στο ανατολικό άκρο της ήταν κτισμένοι οι κουλέδες **Βαθιακού** και **Λοχριάς**. Κουλέδες υπήρχαν και στην επαρχία Μυλοποτάμου, για την κάλυψη του Αξικού περάσματος, και στο Φόδελε. Γνωστοί Κουλέδες στην περιοχή είναι του **Κρουονερίου** (Ασυρώτων), της **Φλαμούρας**, στην περιοχή του Γαράζου, στη θέση Αρμός και στο Μπαλί (**πύργος Αστάλης**).⁸⁰

⁸⁰ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 275-285

Νομός Ρεθύμνου Κρήτης

Εικ. 57: Χαρτογράφηση κουλέδων στον Νομό Ρεθύμνου

Κούλες Μαριού ή Πλακιά

Ανάμεσα στα χωριά Μαριού και Ασώματοι, ο Κούλες του Μαριού είναι κτισμένος πάνω σε λόφο ελέγχοντας νότια τον όρμο του Πλακιά γι' αυτό λέγεται και «Κουλές Πλακιά». Ήταν οχυρωμένος με δύο προμαχώνες, ένα στη νότια πλευρά και ένα στο βόρειο καμπυλωτό τοίχο του. Βρίσκεται μέσα σε ένα φρουριακό περίβολο που ενδέχεται να είναι κατάλοιπο ενετικού φρουρίου⁸¹ 150 τετραγωνικών μέτρων (περιβάλλον χώρος προστασίας) χαρακτηρισμένο ως διατηρητέο μνημείο από το διαρκή κατάλογο κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Ελλάδος.⁸² Μεγάλο μέρος των τοιχών του Κούλε σώζονται ακόμα.

Κούλες Ποταμών και Κούλες Μέρωνα

Ο Κούλες των Ποταμών είχε σχήμα ορθογώνιο και περιελάμβανε χώρο διαμονής της φρουράς και του επικεφαλής της στην ανατολική του πλευρά και βοηθητικούς χώρους στη δυτική. Υπήρχε και υπερυψωμένο τμήμα για την τοποθέτηση των πυροβόλων.

Ο Κούλες Αποστόλων – Μέρωνα ήταν κτισμένος στην είσοδο της κοιλάδας του Αμαρίου, στο σημείο που χωρίζεται με την κοιλάδα των Ποταμών.⁸³ Από το μέγεθος του καταλαβαίνουμε ότι ήταν ο κεντρικός Κούλες της περιοχής και σώζεται σήμερα το μεγαλύτερο τμήμα του σε πολύ καλή κατάσταση.

⁸¹ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 277

⁸² Εθνικό Αρχείο Μνημείου του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού: Διεθνής κατάλογος κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων την Ελλάδας .

⁸³ Χρηστάκης Γ., ό.π.

Εικ. 58: Κούλες Μαριού ή Πλακιά

Εικ. 59.

Εικ. 60: Κούλες Μέρωνα

Κούλες Μπαλί ή Πύργος Αστάλης

Κούλες είχε κτιστεί και στην περιοχή του Μπαλί, ο λεγόμενος πύργος της Αστάλης. Η επιλογή της θέσης του έγινε επειδή ήταν πέρασμα και θα ήλεγχε τη θαλάσσια περιοχή. Ελληνικά πλοία χρησιμοποιούσαν τον όρμο και έφερναν πολεμικό υλικό και έπαιρναν γυναικόπεδα για τη διάσωσή τους. Το τούρκικο αυτό φυλάκιο ήταν γνωστό ως Μπουρμπαδόπυργο ή Κούλε και ανατινάχτηκε από τους Γερμανούς τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο διότι ήταν σημείο αναφοράς των συμμαχικών αεροπλάνων. Σήμερα δεν υπάρχουν ίχνη του Κούλε.⁸⁴

Κούλες Βαθιακού

Στο ανατολικό άκρο της κοιλάδας του Αμαρίου, ο Κούλες του Βαθιακού ήταν κτισμένος πάνω στον λόφο που βρίσκεται νότια από το χωριό, εξυπηρετούσε διπλό σκοπό: ήλεγχε τη διάβαση Αμαρίου - Μεσάρας και προστάτευε το Βαθιακό που ήταν το τούρκικο κέντρο της περιοχής.

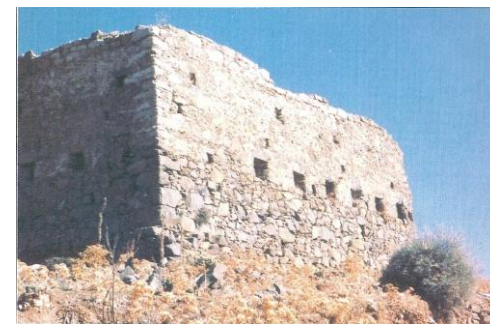
Ο Κούλες του Βαθιακού έχει διεύθυνση Βορρά – Νότο και χωρίζεται σε δύο δωμάτια. Το βορινό δωμάτιο είναι 5x7μ. και το νότιο 5x10μ.. Το δυτικό άκρο χωρίζεται σε δύο τμήματα ένα υπερυψωμένο και ένα χωρισμένο με τοίχο. Στους τοίχους του υπήρχαν πολεμίστρες. Οι στέγες του Κούλε ήταν θολωτές ενώ σήμερα ένα μέρος έχει καταρρεύσει, επίσης έχει πέσει και η τοιχοποιία της ανατολικής πλευράς. Σώζεται σήμερα σε σχετικά καλή κατάσταση. Επίσης, μπροστά από τον Κούλε υπήρχε ένα κωνικό βαθούλωμα που ενδέχεται να ήταν δεξαμενή όμβριων υδάτων.⁸⁵

⁸⁴ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 285

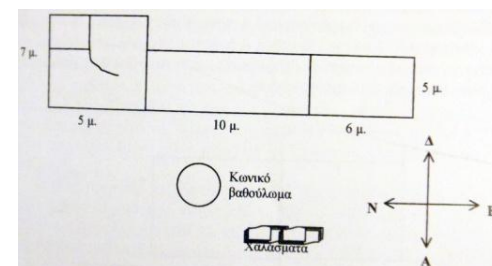
⁸⁵ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 278

Εικ. 61.

Εικ. 62: Κούλες Βαθιακού

Εικ. 63: Σχεδιάγραμμα Κούλε Βαθιακού

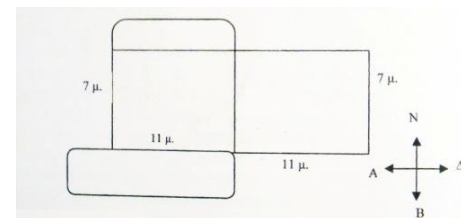
Κούλες Λοχριάς

Μαζί με τον Κούλε του Βαθιακού υπήρχε και ο Κούλες της Λοχριάς, ο οποίος ήταν κτισμένος σε βραχώδη λόφο ανατολικά του χωριού και σε μικρή απόσταση από αυτό. Εξυπηρετούσε στη μεταβίβαση των μηνυμάτων προς τους Κουλέδες της μικρής κοιλάδας Καμαρών – Γρηγοριάς που οδηγούσε στη Μεσαρά.

Το κύριο σώμα του έχει προσανατολισμό Δύση - Ανατολή και χωρίζεται σε δύο ίσα δωμάτια διαστάσεων 7x11μ.. Το προς Ανατολή δωμάτιο περιβάλλεται Βόρεια και Νότια με κυκλικούς κτηριακούς χώρους, που με δυσκολία μπορεί να τα διακρίνει κανείς όπως και ολόκληρο το περίγραμμά του.⁸⁶

Εικ. 64: Κούλες Λοχριάς

Εικ. 65: Σχεδιάγραμμα Κούλε Λοχριάς

Κούλες του Κρυονερίου (Ασυρώτων)

Ο Κούλες του Κρυονερίου είναι κτισμένος στα σύνορα των χωριών Κρυονερίου και Αξού. Σήμερα στη θέση του υπάρχει μια δεξαμενή, από την οποία υδρεύονται τα Ανώγεια και μόνο μικρό μέρος του Κούλε έχει διασωθεί.⁸⁷

Εικ. 66: Κούλες Κρυονερίου

⁸⁶ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 280

⁸⁷ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 284

2.2.2. Κουλέδες στο Ηράκλειο

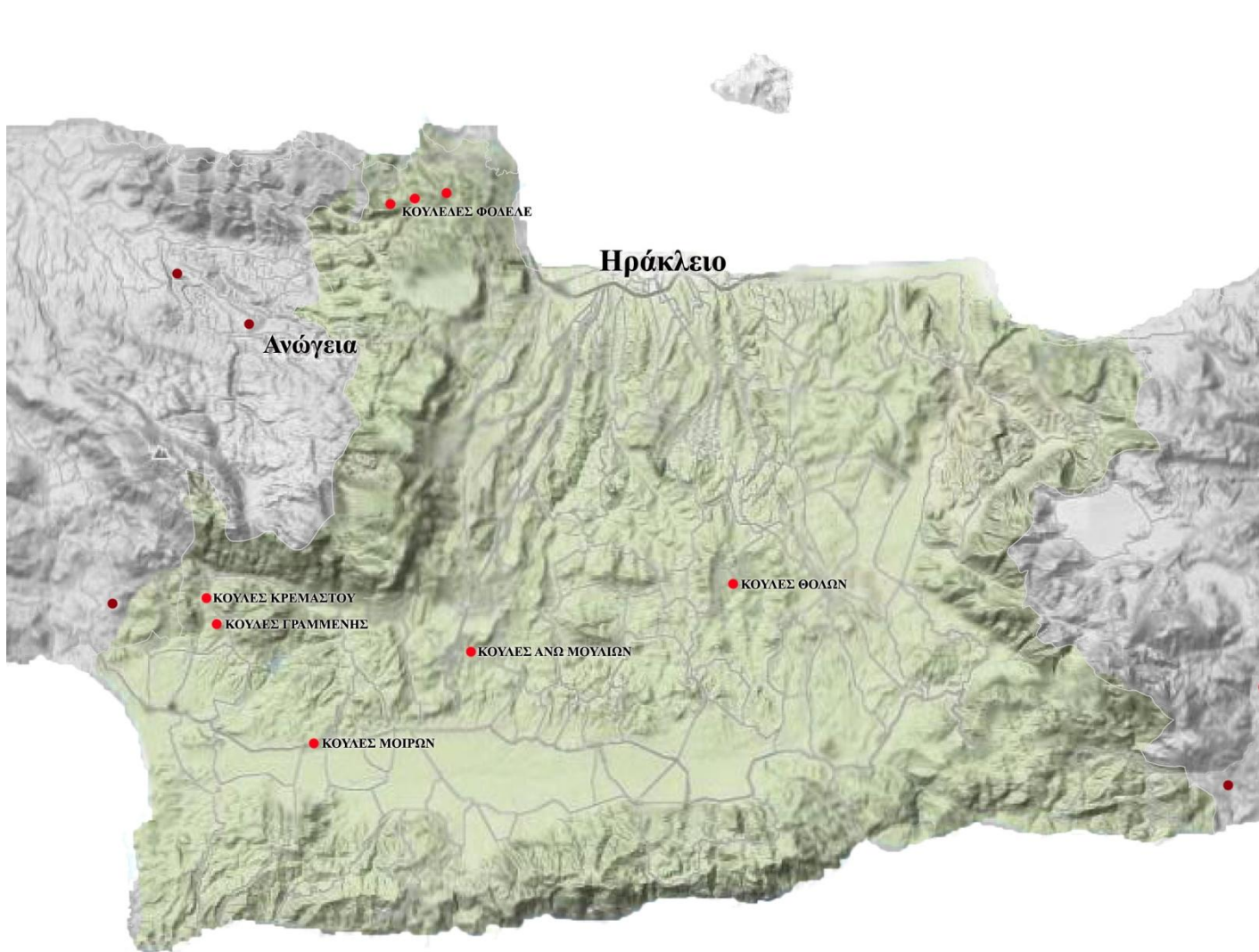
Στο Νομό Ηρακλείου υπήρχαν φυσικές οχυρές θέσεις που οι Κρητικοί τις εκμεταλλεύονταν προς όφελός τους για να προστατεύονται από του Τούρκους. Ο Ψηλορείτης και ο Ρούβας τους παρείχε ασφάλεια και τους βοηθούσε να οργανώσουν τις εξορμήσεις τους, έτσι οι Τούρκοι έκτισαν μια σειρά Κουλέδων για να προλαβαίνουν τυχόν επαναστάσεις στην περιοχή.

Από τη βόρεια μεριά ο Νομός Ρεθύμνης επικοινωνεί με το Νομό Ηρακλείου με δύο περάσματα, το Αξικό που αναφέρθηκε προηγουμένως και του Φόδελε. Το πέρασμα του Φόδελε οι Τούρκοι ήθελαν να το ελέγχουν απόλυτα και συγχρόνως να επιτηρούν αποτελεσματικά τον όρμο του, έτσι λοιπόν, κτίστηκαν στο **Φόδελε τρεις Κουλέδες**. Η περιοχή της Μεσάρας ήταν ισχυρά φυλασσόμενη περιοχή και όπως προαναφέρθηκε, υπήρχαν δίοδοι που οδηγούσαν σε αυτήν. Οι Τούρκοι είχαν οχυρώσει την περιοχή με Κουλέδες για να μην μπορεί να επικοινωνεί με άλλες γειτονικές περιοχές. Στη μικρή κοιλάδα Καμαρών – Γρηγοριάς υπήρχαν δύο Κουλέδες της **Γραμμένης** και ο Κρεμαστός και για να εμποδίζεται η επικοινωνία με τη Μεσάρα είχαν τον Κούλε των **Άνω Μουλίων**, των Μοίρων (το 1897 ήταν ήδη κατεστραμένος) και του Ζαρού. Τέλος, υπήρχε ο **Κούλες των Θόλων**⁸⁸ και στο λιμάνι της πόλης του Χάνδακα οι Τούρκοι είχαν χτίσει τον **Μικρό Κούλε**, απέναντι από το ενετικό φρούριο «Κούλε».⁸⁹

⁸⁸ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 281-285

⁸⁹ Τζομπανάκη Χ., *Θαλασσινή τριλογία του Χάνδακα, το λιμάνι- τα νεώρια- το φρούριο στη θάλασσα (ΚΟΥΛΕΣ)*, εκδ. Τυποκρέτα, Ηράκλειο, 1997, σελ. 156

Νομός Ηρακλείου Κρήτης

Εικ. 67: Χαρτογράφηση κουλédων στον Νομό Ηρακλείου

Κουλέδες Φόδελε

Στο πέρασμα του Φόδελε οι Τούρκοι ήθελαν να έχουν τον απόλυτο έλεγχο και συγχρόνως να επιτηρούν τον όρμο, που συχνά προσορμίζονταν τα ελληνικά πλοία που μετέφεραν εθελοντές, τρόφιμα και πολεμοφόδια στους επαναστάτες. Για το λόγο αυτό ο Αυνή πασάς θέλησε να κτίσει τρεις Κουλέδες για να αποκόψει την επικοινωνία ελληνικών πλοίων και επαναστατών. Ο ένας Κούλες ήταν στο λόφο δυτικά του όρμου, που επιτηρούσε την ανοιχτή θάλασσα, αλλά και το σημείο που αγκυροβολούσαν τα πλοία. Οι άλλοι δύο Κουλέδες ήταν απέναντι και έλεγχαν το δυτικό και ανατολικό μέρος της διόδου.⁹⁰

Κούλες των Θόλων

Σε σημεία που υπήρχαν περάσματα από την επαρχία Ηρακλείου προς την επαρχία Λασιθίου οι Τούρκοι είχαν αναπτύξει δίκτυο Κουλέδων. Ο Κούλες των Θόλων βρίσκεται βόρεια του χωριού Πανόραμα Πεδιάδος και ίσως αποτελούσε τον κεντρικό Κούλε εξαιτίας του μεγάλου αύλειου χώρου. Σήμερα σώζονται τα ερείπιά του και μπορούμε να αντιληφθούμε την εικόνα του οικοδομήματος και ενδέχεται να ανήκει στην ενετική περίοδο και να πέρασε αργότερα στα χέρια των Τούρκων. Αποτελείται από τρία θολωτά ισόγεια διαμερίσματα, με οχυρωματικό περίβολο για στρατωνισμό, ενώ το αρχικό κτίριο φαίνεται να ήταν διώροφο.⁹¹

⁹⁰ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 285

⁹¹ www.kastra.eu/

Εικ. 68: Κούλες Φόδελε

Εικ. 69: Κούλες Φόδελε

Εικ. 70.

Εικ. 71: Κούλες Θόλων

Κούλες Γραμμένης

Ο Κούλες της Γραμμένης είχε κτισθεί μεταξύ Γρηγοριάς και Μαγαρικαρίου και βρίσκεται σε αρκετά καλή κατάσταση, με σχεδόν ακέραιη την οροφή. Έχει προσανατολισμό από Δύση προς Ανατολή με βόρειο άνοιγμα σε μια αρκετά ευρύχωρη, περιφραγμένη αυλή, στη βορειοανατολική γωνία της οποίας φαίνονται ερείπια δύο μικρών δωματίων, που ίσως, χρησίμευαν ως καταλύματα της φρουράς. Κοντά στο βόρειο τείχος αυτής, υπάρχει σε καλή κατάσταση δεξαμενή ομβρίων υδάτων.

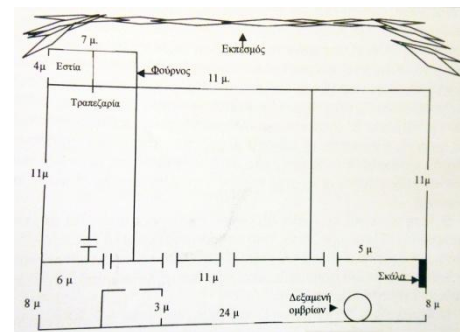
Ο Κούλες πρέπει να ήταν κεντρικός (Κισλά), εξαιτίας των μεγάλων χώρων που υπάρχουν, είχε σχήμα ορθογώνιο με μια μικρή προέκταση προς το Νότο στην ανατολική του πλευρά. Έχει διαστάσεις 25x11μ. και ήταν εφοδιασμένος περιμετρικά με 24 πολεμίστρες. Το εσωτερικό του χωρίζεται σε τρία μέρη: το δυτικό με διαστάσεις 5x11μ., το μεσαίο 11x11μ. και το ανατολικό που προεκτείνεται είναι περίπου 100τ.μ.. Στο τελευταίο χώρο υπήρχε φούρνος, εστία με καμινάδα και τραπεζαρία.⁹²

Εικ. 72.

Εικ. 73: Κούλες Γραμμένης

Εικ. 74: Σχεδιάγραμμα Κούλε Γραμμένης

⁹² Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 281

Κούλες Άνω Μουλίων

Ένας άλλος Κούλες που επιτηρούσε την περιοχή μεταξύ Μαλεβιζίου και Τεμένους με τη Μεσάρα, βρισκόταν σε ύψωμα ανατολικά των Άνω Μουλίων. Αρκετά μεγάλος σε μέγεθος ήλεγχε όλο το δυτικό μέρος της πεδιάδας. Έχει προσανατολισμό Ανατολή προς Δύση και στους τοίχους υπάρχουν πολεμίστρες. Σε μικρή απόσταση από αυτόν προς Βορρά υπάρχει κτίσμα με δύο δωμάτια, που εξυπηρετούσε τη φρουρά. Τα ερείπια του Κούλε υπάρχουν ακόμα και σήμερα σε σχετικά καλή κατάσταση.⁹³

Εικ. 75.

Εικ. 76.

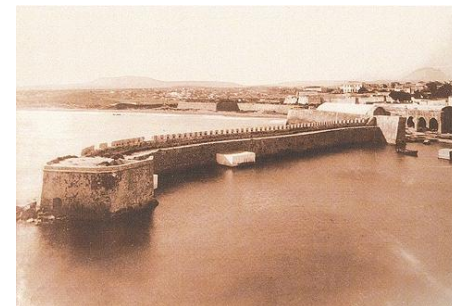

Εικ. 77: Κούλες Άνω Μουλίων

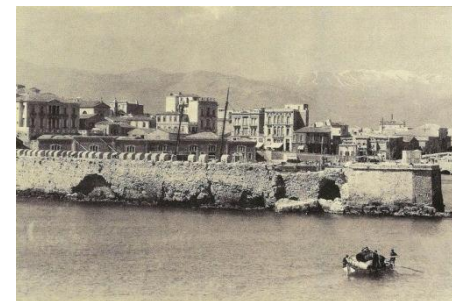
⁹³ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 283

Μικρός Κούλες Χάνδακα

Το μεσαιωνικό ενετικό φρούριο (1540), που διατηρεί την τούρκικη ονομασία Κούλες δεσπόζει ακόμα και σήμερα στον δυτικό λιμενοβραχίονα του Ηρακλειώτικου λιμανιού. Αυτό όπως και πολλά ενετικά φρούρια πέρασε στα χέρια των Τούρκων το 1669. Επειδή το «φρούριο στη θάλασσα» (Rocca al Mare ήταν η κανονική του ονομασία πριν τους Τούρκους)⁹⁴ ήταν γνωστό ότι μπορούσε να τεθεί εκτός μάχης με μια ισχυρή συστοιχία πυροβολικού, οι Τούρκοι κατασκεύασαν και δεύτερο φρούριο στη βόρεια απόληξη του ανατολικού λιμενοβραχίονα απέναντι από το ήδη υπάρχον φρούριο. Το ενετικό φρούριο ονομάστηκε Μεγάλος Κούλες και το τούρκικο, μικρότερο σε όγκο, Μικρός Κούλες. Ο Μικρός Κούλες κατεδαφίστηκε το 1936.⁹⁵

*Εικ. 78: Μικρός Κούλες
Gerola (1900- 1905)*

Εικ. 79: Μικρός Κούλες, Nelly's (1927)

Εικ. 80: Λιμάνι Ηρακλείου (1932)

⁹⁴ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 24

⁹⁵ Τζομπανάκη Χ., ό. π., σελ. 77

2.2.3. Κουλέδες στο Λασιθί

Η επαναστατική δράση των Κρητών, στην ανατολική Κρήτη, δεν ήταν τόσο έντονη όσο στη δυτική, κυρίως εξαιτίας της φύσης του εδάφους της περιοχής. Για το λόγο αυτό οι επιθέσεις για τους Τούρκους θεωρούνται ευκολότερες στα ανατολικά.⁹⁶ Οι θέσεις που είχαν καταληφθεί από τους επαναστάτες ήταν το οροπέδιο του Λασιθίου, η Δίκτη ή Λασιθιώτικα βουνά που εκτείνονται σχεδόν σε όλο το Νομό Λασιθίου, το μικρό οροπέδιο του Λαπάθου νότια των Λασιθιώτικων βουνών, τα Σητειακά όρη και νησάκια όπως η Σπιναλόγκα, το Γαϊδουρονήσι και το Κουφονήσι.

Από το Ηράκλειο προς τον Νομό Λασιθίου υπάρχουν Νότια τα Βιαννίτικα περάσματα και Βόρεια η δίοδος της Σελένας. Οι διαβάσεις προς το Οροπέδιο του Λασιθίου ήταν δυσπρόσιτες και για να ελέγχεται πλήρως η περιοχή υπήρχε ο **Κούλες της Ρίζας**. Επίσης, σημαντικής σπουδαιότητας ήταν η εσωτερική δίοδος στον Ισθμό της Ιεράπετρας που συνέδεε τις επαρχίες Μεραμπέλλου και Λασιθίου με την επαρχία Ιεράπετρας. Τα απότομα Σητειακά όρη ανατολικά με διάφορες εδαφικές εξάρσεις δυτικά, δημιουργούν μια κοιλάδα που αποτελεί δίοδο επικοινωνίας μεταξύ των περιοχών αυτών. Οχυρώνοντας τη δίοδο απομόνωναν την επαρχία της Σητείας. Οι τέσσερις Κουλέδες ή Καλέδες, όπως λέγονται από τους κατοίκους της περιοχής, στην **Παχειά Άμμο**, τη **Βασιλική**, την **Επισκοπή** και το Κεντρί αποσκοπούσαν στην αποκοπή κάθε επικοινωνίας με την υπόλοιπη Κρήτη.⁹⁷ Η φρουρά του Κούλε της Παχειάς Άμμου, σε περίπτωση κινδύνου, ειδοποιούσε με φωτιά τη φρουρά του Κούλε της Βασιλικής. Με τον τρόπο αυτό μέσω των φρουρών της Επισκοπής και του Κεντριού έφτανε το μήνυμα στο φρούριο Καλέ της Ιεράπετρας που ήταν και το κέντρο της φρουράς της περιοχής.⁹⁸ Τέλος, στην κοιλάδα του ποταμού Σαραντάπηγου, είχε κτισθεί ο Κούλες στις Μάλες του οποίου η αρχιτεκτονική και το μέγεθος ήταν το ίδιο με εκείνο του Κούλε της Ρίζας. Στην επαρχία της Σητείας ίσως δε κτίστηκαν αρκετοί κουλέδες, για το λόγο ότι είχε ήδη αρκετά ενετικά φρούρια που έπαιζαν τον ρόλο αυτό.⁹⁹

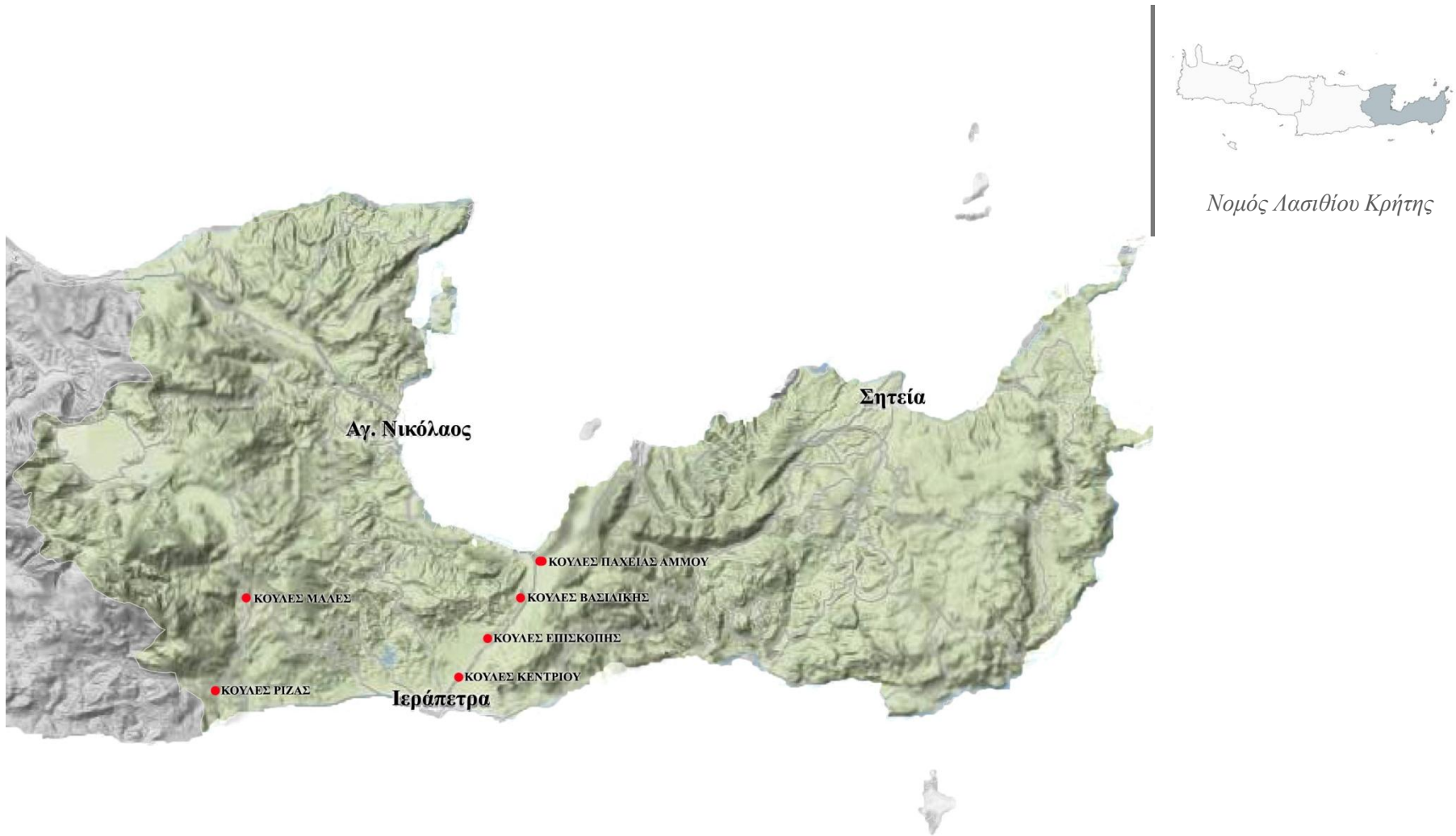

⁹⁶ Δετοράκης Θ., ό. π., σελ. 326

⁹⁷ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 285-290

⁹⁸ Παπαδάκης Δ., ό. π., σελ. 17

⁹⁹ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 290

Εικ. 81: Χαρτογράφηση κουλédων στον Νομό Λασιθίου

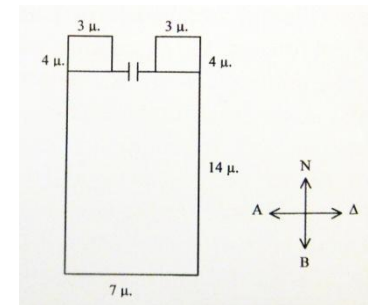
Κούλες της Ρίζας

Στο άνοιγμα του περάσματος Βιάννου – Πεύκου – Καλαμιού υπήρχε ο Κούλες της Ρίζας. Έχει προσανατολισμό από Βορρά προς Νότο και ήταν εξοπλισμένος με δύο πύργους – προμαχώνες στο νότιο τείχος του με διαστάσεις 3x4μ.. Το κύριο σώμα του Κούλε είχε ορθογώνιο σχήμα διαστάσεων 14x7μ. περίπου. Τα ερείπιά του σώζονται ακόμη.¹⁰⁰

Κούλες της Παχειάς Άμμου

Ο Κούλες της Παχειάς Άμμου βρισκόταν ανατολικά από το χωριό στην περιοχή της Χαλέπας. Ήταν κτισμένος πάνω σε βραχώδη ύψωμα πάνω από τη θάλασσα.

Είχε ορθογωνικό σχήμα, με διαστάσεις περίπου 8x6μ. και χωριζόταν σε δύο μικρά τμήματα: το βόρειο με εσωτερικό χώρο 2,5x3μ. περίπου και το νότιο διαστάσεων 3x4μ..¹⁰¹ Οι τοίχοι ήταν από πελεκημένες πέτρες και κουρασάνι (είδος συνθετικού κονιάματος, που γίνεται με προσθήκη τριμμένου κεραμιδιού σε ασβεστοκονίαμα) και έφερε πολλές τουφεκίστρες. Στο εσωτερικό οι κινήσεις γίνονταν με ξύλινες σκάλες, με τις οποίες ανέβαιναν στις επάλξεις του Κούλε.¹⁰²

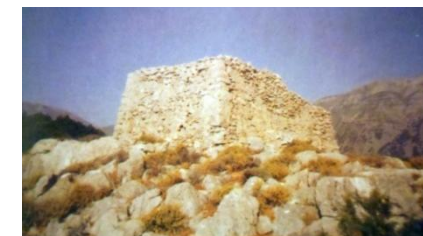
Εικ. 82: Σχεδιάγραμμα Κούλε Ρίζας

Εικ. 83: Κούλες της Ρίζας

Εικ. 84: Κούλες της Παχειάς Άμμου (1904)

Εικ. 85: Κούλες της Παχειάς Άμμου

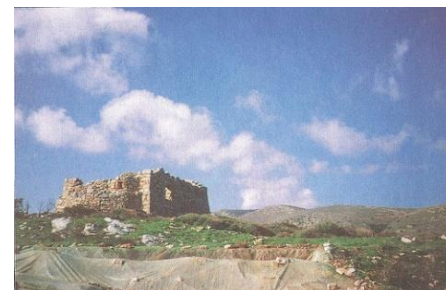
¹⁰⁰ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 285-286

¹⁰¹ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 287

¹⁰² Παπαδάκης Δ., ό. π., σελ. 17

Κούλες της Βασιλικής

Ο Κούλες της Βασιλικής, βρισκόταν σε απόσταση νότια του χωριού. Ορθογώνιου σχήματος με διαστάσεις περίπου 7x7μ., με κάποιες καμπυλότητες στον ανατολικό του τοίχο. Κατασκευάστηκε εκεί για να μεταφέρει τα μηνύματα, που έπαιρνε από τον Κούλε της Παχειάς Άμμου στον Κούλε της Επισκοπής με τους οποίους επικοινωνούσε, αλλά και για να ελέγχεται η μικρή κοιλάδα που απλωνόταν δυτικά από αυτόν. Η τοιχοποιία του διατηρείται σε καλή σχετικά κατάσταση.¹⁰³

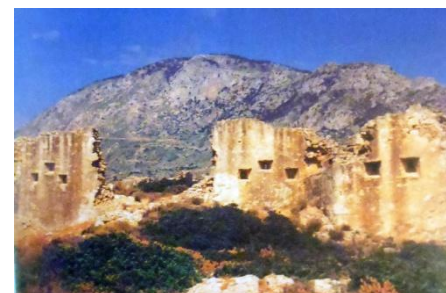
Εικ. 86: Κούλες της Βασιλικής

Κούλες της Επισκοπής

Ο Κούλες της Επισκοπής βρισκόταν σε χαμηλό λόφο βορειοανατολικά από το χωριό και σε μικρή απόσταση από αυτό. Ήταν κεντρικός Κούλες της επαρχίας (Κισλά), για αυτό και ήταν ο μεγαλύτερος και μπορούσε να φιλοξενήσει αρκετό τούρκικο στρατό.

Είχε προσανατολισμό από Δύση προς Ανατολή με σχήμα ορθογώνιο και στις τέσσερις γωνίες του ήταν εφοδιασμένος με πύργους – προμαχώνες με κύριο σώμα διαστάσεων 15x40μ.. Επίσης, είχε υπόγεια στοά, που οδηγούσε έξω από τον Κούλε στη βορειοδυτική του πλευρά.

Σκοπός του Κούλε της Επισκοπής ήταν να έχει άμεση στρατιωτική επέμβαση σε κάθε έκρυθμη κατάσταση και σε κάθε περίπτωση. Ήλεγχε συγχρόνως και τη διάβαση προς και από την Ιεράπετρα, καθώς και εκείνη από Καβούσι προς Θριφτή.¹⁰⁴

Εικ. 87: Κούλες της Επισκοπής

¹⁰³ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 288-289

¹⁰⁴ Χρηστάκης Γ., ό.π., σελ. 289-290

3. Οχυρώσεις στα Βαλκάνια

Οχυρά συναντάμε διάσπαρτα σε ολόκληρη τη Βαλκανική χερσόνησο δίνοντάς μας πληροφορίες τόσο για την ιστορία της κάθε περιοχής και τις επιρροές που δέχθηκε από τους γειτόνους της, όσο και για τη μελέτη της αμυντικής αρχιτεκτονικής γενικά. Από την αρχαιότητα μέχρι πριν το Βυζάντιο, τα πρώτα οχυρά χτίστηκαν είτε ως μια προσπάθεια προστασίας των πόλεων-κρατών είτε ως ένας τρόπος προφύλαξης έναντι καταστάσεων έκτακτης ανάγκης, χωρίς να παρουσιάζουν κάποια ιδιαίτερη αρχιτεκτονική αναζήτηση. Κατά την Βυζαντινή αυτοκρατορία, με την διακυβέρνηση του αυτοκράτορα Θεοδόσιου του Α΄ η αμυντική αρχιτεκτονική πέρασε σε μια νέα εποχή, ιδιαίτερα με την κατασκευή ενός συστήματος οχυρών τειχών γύρω από την Κωνσταντινούπολη που παρέμεινε αξιόπεραστο για τα επόμενα χίλια χρόνια, έως την άλωση της από τον Μωάμεθ τον Β΄.¹⁰⁵

Τη Βυζαντινή περίοδο, ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός (528 – 565 μ.Χ.) οργάνωσε μια αλυσίδα οχυρών οικισμών και πύργων κατά μήκος των συνόρων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, αλλά και γενικότερα στο εσωτερικό των Βαλκανίων. Στις αρχές του 10^{ου} αιώνα, η παρουσία πειρατών οδήγησε στη δημιουργία φυλακτηρίων (κυρίως στο Μακεδονικό χώρο και στον Άθω, Μονών) όπου οι πύργοι βρίσκονταν στο ψηλότερο σημείο των τειχών και ήταν το καταφύγιο των μοναχών σε περίπτωση επιδρομής. Κατά τους τελευταίους χρόνους του 12^{ου} αιώνα, το Βυζάντιο είχε πλέον αποδυναμωθεί οικονομικά και αδυνατούσε να επισκεύασει φθορές που είχαν συμβεί στις οχυρώσεις. Μετά τη φραγκική άλωση της Πόλης, πολλά κάστρα των βυζαντινών εγκαταλείφθηκαν, ενώ οι Φράγκοι με την άφιξή τους έφεραν δικές τους επιρροές στους τρόπους οχύρωσης και έκαναν αρκετές μεταβολές στην ισχύουσα πολεοδομία.

Στην Ευρώπη, πολλά από τα θεωρούμενα ως ισχυρά κάστρα, με τη χρήση της πυρίτιδας, έχασαν την υπεροχή τους και αλώθηκαν. Παρότι η τεχνική κατασκευής των καστρών με την προσθήκη τετράγωνων πύργων κατά μήκος των τειχών είχε μείνει αμετάβλητη μέχρι το 14^ο αιώνα με την έναρξη χρήσης των πυροβόλων όπλων, από τα μέσα του 14^{ου} και την ευρεία επέκτασή τους κατά το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα, δημιουργήθηκε η ανάγκη αναθεώρησης των οχυρωματικών τεχνικών. Η εμπειρική αρχιτεκτονική έδωσε την θέση στην επιστημονική που μελετούσε την αλληλοϋποστήριξη των διαφόρων τμημάτων του τείχους, βάση των δεδομένων των γωνιών βολής και τη δημιουργία απυροβλήτων ζωνών. Τα τείχη ενδυναμώθηκαν και πολλά κάστρα κατασκευάστηκαν με τριγωνική κάτοψη και γωνιακούς κυκλικούς πύργους. (Φρούριο Ακτίου, Αιτωλοακαρνανία)

Στο δεύτερο μέρος του 16^{ου} αιώνα, για την αντιμετώπιση του τουρκικού ιππικού, αυξήθηκε ο αριθμός των στρατιωτών, οπότε αντιστοίχως και η περίμετρος των τειχών και εφαρμόστηκε η χρήση ορθογώνιων κανονιοθυρίδων. Την ίδια περίοδο περνάμε σε περαιτέρω εξέλιξη της οχυρωματικής τέχνης και αρχίζουν να χρησιμοποιούνται οι πενταγωνικές κατόψεις. Τον 17^ο αιώνα κυριαρχούν οι γεωμετρικές μορφές στις διαδρομές των τειχών.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Τσοούρτσις Σ., «Οχυρωματική αρχιτεκτονική στα μεσαιωνικά Βαλκάνια», *Καθημερινή: 7 ημέρες*, Βαλκάνια: Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 5 Μαρτίου 2000, σελ. 4

¹⁰⁶ Λούπου- Ρόκου Α.Χ. , *Αιγαίο: κάστρα και καστέλλια*, εκδ. Adam, Αθήνα, 1999, σελ. 20

Σημαντική ήταν η οχυρωματική δράση του Sebastien Le Prestre de Vauban (1633 – 1707) ο οποίος δημιουργώντας μια σειρά από μικρές πόλεις οχυρά, περιαστικά τείχη με προμαχώνες, πύργους με προμαχώνες σε σχήμα αστεριού και φρούρια σε ορεινές περιοχές, παραθαλάσσια, μια ορεινή θέση πυροβολικού και δύο ορεινές θέσεις για να επικοινωνούν μεταξύ τους. Η σειρά αυτή οχυρών κτισμάτων θεωρείται ως το αποκορύφωμα οχυρωματικών κατασκευών της Δύσης και οι αρχές του Vauban έμειναν σε χρήση έως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.¹⁰⁷

Οι Ενετοί με τη σειρά τους, στον ελλαδικό χώρο συνήθιζαν να κατασκευάζουν φρούρια, τα τείχη των οποίων περιτριγυρίζονταν από τάφρο. Οι Ενετοί, χρειάστηκαν να προσαρμόσουν τα προϋπάρχοντα βυζαντινά κάστρα ενισχύοντας τις γωνίες και παρεμβάλλοντας στα τείχη προεξέχοντες πύργους και διέκοπταν την συνέχεια των τειχών.¹⁰⁸

Όπως προαναφέραμε, τα οχυρά, με τις συνεχόμενες εχθροπραξίες, άλλαζαν συχνά ιδιοκτήτη, με συνέπεια την προσαρμογή τους στις ανάγκες αλλά και στην φιλοσοφία του εκάστοτε κατακτητή. Αυτές οι εναλλαγές δημιούργησαν κατασκευές σύμφωνα με διαφορετικές αρχιτεκτονικές αρχές που εξελίσσονταν μέσα στο χρόνο χωρίς συγκεκριμένη τυπολογία. Πολλές οχυρώσεις κτίστηκαν βιαστικά για να καλύψουν άμεσους στρατιωτικούς κινδύνους ενώ έχουμε και παραδείγματα, κυρίως των Ενετών ή των Γάλλων, που έγιναν με πρόγραμμα και σχέδια από στρατιωτικούς μηχανικούς¹⁰⁹ (όπως το Ενετικό Φρούριο της Σούδας).

Εικ. 88: Η πόλη Λιλ της Γαλλίας

Εικ. 89: Ενετικό Φρούριο στη Σούδα.,
Ο. Dapper (1703)

¹⁰⁷ whc.unesco.org/, Fortifications of Vauban

¹⁰⁸ Λούπου- Ρόκου Α.Χ. , ό. π., σελ. 21

¹⁰⁹ Δημητροκάλλης Γ., «Αμυντική αρχιτεκτονική στην Ηπειρωτική Ελλάδα», *Καθημερινή: 7 ημέρες, Βαλκάνια: Μεσαιωνικές οχυρώσεις*, 5 Μαρτίου 2000, σελ. 8

3.1. Οθωμανικές Οχυρώσεις στα Βαλκάνια και στην υπόλοιπη Ελλάδα

3.1.1. Οθωμανικές Οχυρώσεις στα Βαλκάνια

Η εμφάνιση των πυροβόλων όπλων, τα οποία άρχισαν βαθμιαία να χρησιμοποιούνται κατά τον 14^ο αιώνα, συμπίπτει χρονολογικά με μια από τις μοιραίες περιόδους στην ιστορία των βαλκανικών χωρών. Η περίοδος αυτή σημαδεύτηκε καίρια από την έφοδο των Τούρκων στην Ευρώπη. Εκατό μόλις χρόνια μετά την εμφάνιση των πρώτων πολεμικών μηχανών που χρησιμοποιούσαν πυρίτιδα, μεγάλα πυροβόλα με σημαντική καταστροφική δύναμη έκαναν την εμφάνισή τους. Ταυτόχρονα ξεκίνησε η προσπάθεια τελειοποίησης των αμυντικών συστημάτων, ιδιαίτερα των οχυρώσεων των πόλεων και των φρουριών στρατηγικής σημασίας.

Με την κατάκτηση των Βαλκανίων από Τούρκους - με εξαίρεση τις ακτές τις Αδριατικής - η εξέλιξη των οχυρών στην περιοχή διακόπηκε αφού η επεκτεινόμενη οθωμανική αυτοκρατορία δεν είχε ανάγκη να χτίσει αμυντικά οχυρά. Ο 15^{ος} αιώνας, ήταν περίοδος μαζικής χρήσης του πυροβολικού και της τελειοποίησής του. Η χρήση της πυρίτιδας άλλαξε το χτίσιμο των κάστρων, όμως δεν άλλαξε την τοπογραφική τους επιλογή (δηλαδή το σημείο που θα είχαν επικοινωνία με άλλα φρούρια και οπτική επαφή με την ευρύτερη περιοχή). Σε συνδυασμό με την ανάπτυξη των νέων οχυρώσεων αρχίζουν να εφαρμόζονται οι σύγχρονες αρχές οχύρωσης, όπως οι πύργοι για το πυροβολικό, χαμηλοί με συμπαγείς τοίχους, με τους χαμηλούς τοίχους στο ύψος των πύργων, με τάφρους κ.α., ενώ σε ορισμένες χώρες, όπως στη Γαλλία, έκτιζαν όλο και ψηλότερα φρούρια για να τοποθετήσουν όσο το δυνατόν ψηλότερα τα πυροβόλα, αντί να κάνουν το αντίθετο.¹¹⁰

Κατά το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα, στο πεδίο αυτό των οχυρώσεων ανταγωνίζονται οι Ενετοί και οι Τούρκοι, χωρίς όμως οι Τούρκοι να έχουν και τόσο καλά αποτελέσματα στην εφαρμογή των σύγχρονων θεωριών όπως τα οχυρά που έκτιζαν στο Αλβανικό έδαφος.¹¹¹ Ένας λόγος, ίσως, ήταν ότι την πυρίτιδα οι Τούρκοι δεν την μεταχειρίστηκαν συστηματικά αλλά συνήθιζαν να επιτίθενται με τα σπαθιά¹¹² έτσι άργησαν να εφαρμόσουν τις νέες τεχνολογικές επιτεύξεις.

Εικ. 90: Βαλκάνια, Gerard Mercator (16^ο αιώνα)

Εικ. 91: Κάστρο Lekures (1537), Αλβανία

¹¹⁰ Πόποβιτς Μ., ό. π., σελ. 12

¹¹¹ Καραϊσκάκη Γ., «Κάστρα της Αλβανίας», *Καθημερινή: 7 ημέρες, Βαλκάνια: Μεσαιωνικές οχυρώσεις*, 5 Μαρτίου 2000, σελ. 21

¹¹² Μουτσόπουλος Ν., ό. π., σελ. 18

Να σημειωθεί εδώ ότι, μετά την πτώση της Κωνσταντινουπόλεως (1453) αναστήθηκε μεταξύ των χριστιανικών λαών ένα κοινό πνεύμα αμύνης εναντίον των Τούρκων. Σε ελάχιστο χρονικό διάστημα άρχισαν να οχυρώνουν τις πόλεις τους και εκλήθησαν Ιταλοί αρχιτέκτονες να επιβλέψουν την ανίδρυση καστρών όπως έγινε στην Κροατία, σύμφωνα με το πνεύμα της εποχής. Οι Κροάτες στα σημεία της Τουρκικής εισβολής άρχισαν να εκσυγχρονίζουν και τα όπλα και τις οχυρώσεις τους.

Στη Ρουμανία, μετά την εισβολή των Τούρκων τα ρουμανικά κάστρα κατεδαφίστηκαν συστηματικά και απαγορεύτηκε να ανεγερθούν νέα. Μια έμμεση απάντηση υπήρξε μετά την εισβολή, η συστηματική οχύρωση των μοναστηριών. Από το 16^ο και 17^ο αιώνα στη Ρουμανία (Βλαχία και Μολδαβία) δεν χτίστηκαν παρά μόνο οχυρωμένα μοναστήρια και εκκλησίες. Στην Τρανσυλβανία κυρίως, επειδή οι Τούρκοι άρχισαν ληστρικές επιθέσεις στις κωμοπόλεις οι χωρικοί ξεκίνησαν να ανιδρύουν οχυρές ακροπόλεις από τον 16^ο αιώνα.¹¹³

Η αναβάθμιση των υπάρχοντων τειχών και φρουριών έγινε κανόνας, όπως δείχνουν τα παραδείγματα από το Ντουμπρόβνικ, στη δαλματική ακτή της Κροατίας, το Βελιγράδι της Σερβίας και τα φρούρια στη Σουτσεάβα και το Ναμτζ στη Ρουμανία. Παρατηρείται, λοιπόν, ότι στα Βαλκάνια οι οχυρώσεις ήταν κυρίως από τους κατοίκους των περιοχών που είχαν κατακτηθεί από τους Τούρκους για να αμυνθούν και να προστατευθούν καθώς οι Τούρκοι στις περιοχές αυτές δεν είχαν λόγο να οικοδομήσουν νέα. Έξαιρεση αποτελούν η Ελλάδα και κάποιες άλλες χώρες όπως στη Βοζνία Ερζεγοβίνη που οι κινήσεις των επαναστατημένων ήταν έντονες και οι Τούρκοι ήθελαν να τους ελέγχουν.¹¹⁴ Επίσης, φρούρια οικοδομήθηκαν από τους Οθωμανούς στο Ρουμελί Χισάρ και το Κιλίντουλ-Μπαχίρ, στην Τουρκία, για να παρακολουθείται ο Βόσπορος και ο Ελλήσποντος αντίστοιχα και μας δείχνουν το επίπεδο τεχνογνωσίας της νέας οχυρωματικής αρχιτεκτονικής μετά το 1450.¹¹⁵

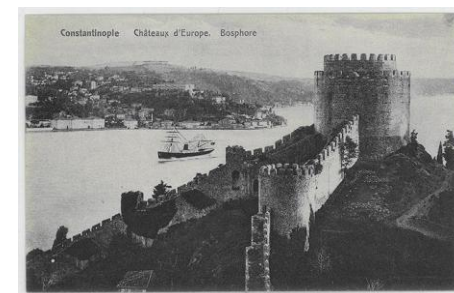
¹¹³ Μουτσόπουλος Ν., ό. π., σελ. 19

¹¹⁴ Σίμιτς Γ., «Σερβία, Βοσνία, Ερζεγοβίνη», *Καθημερινή: 7 ημέρες*, Βαλκάνια: Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 5 Μαρτίου 2000, σελ. 16-17

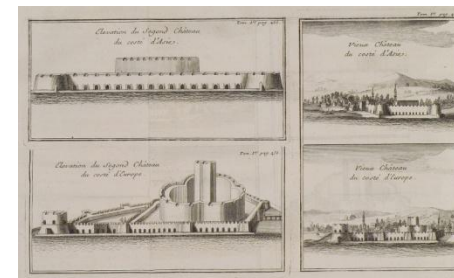
¹¹⁵ Σεζγκίν Χ., «Οθωμανική οχυρωματική αρχιτεκτονική», *Καθημερινή: 7 ημέρες*, Βαλκάνια: Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 5 Μαρτίου 2000, σελ. 31

Εικ. 92: Μοναστήρι Σουτσεβίτσα, Μολδαβία

Εικ. 93: Ρουμελί Χισάρ, Μ. Israelowitz, Κωνσταντινούπολη

Εικ. 94: Όψη και τομή των Κάστρων Σουλτανιγιέ (επάνω) και Κιλίτ Μπαχίρ (κάτω) στον Ελλήσποντο (1717)

3.1.2. Οθωμανικές Οχυρώσεις στον Ελλαδικό χώρο

Οι Τούρκοι θέλοντας να έχουν τον έλεγχο ολόκληρου του Ελλαδικού χώρου, χρησιμοποιούσαν κάστρα που είχαν κτίσει προηγούμενοι κατακτητές. Στις υπάρχοντες οχυρώσεις είτε για να προφυλάσσονται από τους Βενετούς είτε για να ελέγχουν τους επαναστατημένους Έλληνες, έκαναν οχυρωματικές προσθήκες ή έχτισαν νέες.

Πέρα, λοιπόν, από την εισβολή που είχαν κάνει στην Κρήτη που αναφερθήκαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, οι Τούρκοι κατέλαβαν και τα βορειότερα νησιά του Αιγαίου, σταδιακά, τη Λέσβο (1462), τη Ρόδο (1522), τη Σύρο, τη Σαντορίνη (1537), τη Σάμο (1559), τη Χίο, την Άνδρο, την Πάρο, τη Νάξο (1566) κλπ. Οθωμανικές οχυρώσεις έκαναν στη Μυτιλήνη με το Φρούριο του Σιγρίου (1757) και τον Πύργο της Σαρακίνης (1577) που χρησιμοποιήθηκε σαν οχυρωματική κατοικία.

Στην Πελοπόννησο, τα κάστρα που κατασκεύασαν οι Τούρκοι είναι λίγα. Προς αντιμετώπιση των Ενετών έκτισαν το κάστρο στο Ρίο (1499) και αυτό στο Νέο Ναυαρίνο (1573). Στην Πελοπόννησο, όπως στην Κρήτη και στην Ήπειρο, η επαναστατική δράση των Ελλήνων ήταν έντονη και οι Τούρκοι προσπαθούσαν να φτιάξουν ένα ολοκληρωμένο σύστημα οχύρωσης για να ανακόπτουν τις κινήσεις των επαναστατών. Για να ελέγχουν λοιπόν τους επαναστάτες της Μάνης έκτισαν το κάστρο της Ζαρνάτας, το κάστρο της Κελαφάς (1670) και του Πόρτο Κάγιο (1570). Τα υπόλοιπα κάστρα και καστρόπουλα της περιοχής ήταν χτισμένα από Φράγκους.

Από τα κάστρα των Οθωμανών στη Στερεά Ελλάδα σημαντικότερα είναι της Ναυπάκτου, το Φρούριο του Καραμπαμπά (1684) για προστασία από τους Ενετούς. Στην Αιτωλοακαρνανία για να ελέγχουν την κίνηση στον Αμβρακικό Κόλπο και του Ιονίου έκτισαν το Φρούριο του Ακτίου (1807-1819), και το Κάστρο της Πλαγιάς που ήταν ίδιο με το Κάστρο του Γρίβα (1806). Επίσης, σημαντικά οχυρώματα ήταν και το Κάστρο του Αντιρρίου (1499) και της Σκιάθου (1453).

Εικ. 95: Νότια Ελλάδα και Κρήτη, Baldwin & Cradock, Σεπτέμβρη 1829, Λονδίνο [28,6 x 36,5 cm]

Στη Βόρεια Ελλάδα, τα εξ' αρχής τούρκικα κάστρα είναι πολύ λίγα, ανάμεσα σε αυτά είναι στη Θεσσαλονίκη ο Λευκός Πύργος (1450) και το Φρούριο του Βαρδαρίου (1534). Ο Λευκός Πύργος της Θεσσαλονίκης φέρει πολλές ομοιότητες με άλλους πύργους που έκτιζαν οι Τούρκοι στα Βαλκάνια και κυρίως στην Κωνσταντινούπολη την ίδια χρονική περίοδο. Επίσης, στην Χαλκιδική είχαν κτίσει τον Πύργο της Σάνης ή Μετοχίου της Μονής Σταυρονικήτα (1543) και στην Καβάλα το Κάστρο Ορφανίου στο Δέλτα του Στρυμόνα (18^ο αιώνα ή νωρίτερα).

Η Ήπειρος παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε οχυρωματικό επίπεδο. Η κινήσεις των Ηπειρωτών και οι επαναστάσεις τους ήταν έντονες και οι Οθωμανοί προσπαθούσαν με κάθε δυνατό τρόπο να τους τιθασεύσουν. Έτσι λοιπόν, τα σημεία που θεωρούσαν κατάλληλα τα οχύρωναν και σε συνδυασμό με άλλες κατασκευές, προηγούμενων κατακτητών, είχαν τον απόλυτο έλεγχο.

Στο Νομό Πρεβέζης, τα σημαντικότερα οχυρωματικά έργα των Τούρκων ήταν το Φρούριο του Αγίου Γεωργίου (1807), το Κάστρο της Ανθούσας (1814) κτισμένο από τον Αλί Πασά των Ιωαννίνων, το κάστρο της Λασκάρας (1807 ή 1860) και το Κάστρο του Παντοκράτορα (1807) του οποίου η αρχική ονομασία ήταν Ούτζ- Καλέ. Επίσης, είχαν κτίσει το Κάστρο στα Πέντε Πηγάδια (αρχές 19^{ου} αιώνα) που φαίνεται ότι είχε επιρροές γαλλικές και το Κάστρο του Προμαχώνα της Βρυσούλας ή αλλιώς Πευκάκια (αρχές 19^{ου} αιώνα). Το κάστρο του Προμαχώνα μαζί με το Ενετικό Φρούριο του Αγίου Ανδρέα ή Ίτς Καλέ (1714-1717) και το Φρούριο στο Άκτιο ανήκαν στη γραμμή των τούρκικων αμυντικών έργων ελέγχου των λιμανιών.

Στην Άρτα, οι Τούρκοι έκτισαν δύο οχυρά που βοηθούσαν την άμυνα και μπορούσαν να οργανώσουν τις επιθέσεις τους, σε συνεργασία πάντα με τα υπόλοιπα οχυρωματικά. Αυτά τα οχυρωματικά ήταν η Κούλια της Κορωνησίας (1860) το οποίο ήταν δίδυμο με το κάστρο της Λασκάρας στην Πρέβεζα και την Κούλια στο Πλατύ (λίγο μετά το 1832) το οποίο χρησιμοποιούταν ως τούρκικο φυλάκειο. Στο σημείο αυτό να αναφέρουμε ότι η ονομασία Κούλια παρατηρείται κυρίως στη βόρεια Ελλάδα ενώ στην Κρήτη συνήθιζαν να τους αποκαλούν «Κούλες».

Εικ. 96: Λευκός Πύργος Θεσσαλονίκης, (1896)

Εικ. 97: Φρούριο Αγίου Γεωργίου

Εικ. 98: Κούλια στο Πλατύ

Ο Νομός Θεσπρωτίας με τη σειρά του έχει κι αυτός μια σειρά οχυρώσεων που επικοινωνούσαν με την υπόλοιπη Ήπειρο και τη σειρά αυτή την αποτελούν το Κάστρο του Ελευθεροχωρίου (αρχές 19^{ου} αιώνα), ο Πύργος Κούλια ή Παραμυθιάς (τέλη 18^{ου} αιώνα), το κάστρο Μαργαριτίου (1549 ή 1571), το Κάστρο του Σουλίου ή Κιάφα (μετά το 1803) που κτίστηκε από τον Αλί Πασά για να απομακρίνει τους Σουλιώτες και τον Πύργο του Ραγίου ή Λυγιάς (1850).

Τα Ιωάννινα αποτελούσαν σημαντική περιοχή κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, ο Αλί πασάς είχε διατάξει να κτιστεί το Φρούριο Λαθαρίτσια (1805) όπου και ήταν το κέντρο της διοίκησής του.¹¹⁶

Παρόλο που οι οχυρώσεις στον ελλαδικό χώρο είναι πολλές και κατασκευασμένες από διαφορετικούς κατακτητές, παρατηρούμε ότι ο αριθμός των οθωμανικών οχυρώσεων δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλος σε σχέση με τα χρόνια που παρέμειναν στον τόπο. Εκτός από την Κρήτη που έχουμε ήδη αναφερθεί και την έντονη οχυρωματική ανάπτυξη, κάτι αντίστοιχο θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε στην Ηπειρωτική Ελλάδα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και κυρίως στον Αμβρακικό Κόλπο.

Εικ. 99: Κάστρο του Σουλίου ή Κιάφα

¹¹⁶ Το κεφάλαιο 3.1.2. έχει ολοκληρωθεί βάση της ακόλουθης βιβλιογραφίας και αποτελεί ένα συνδυασμό πληροφοριών:

-Κουμαρτζής Ν., *Κάστρα και Θρύλοι στην Ελλάδα*, εκδ. Αρχέτυπο, 2007

-Καθημερινή, «7 ημέρες», *Βαλκάνια: Μεσαιωνικές οχυρώσεις*, 5 Μαρτίου 2000

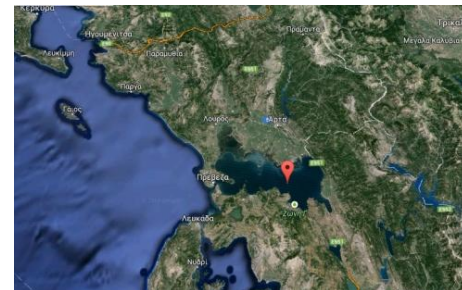
-www.kastra.eu/

3.2. Οθωμανικές Οχυρώσεις του Αμβρακικού Κόλπου

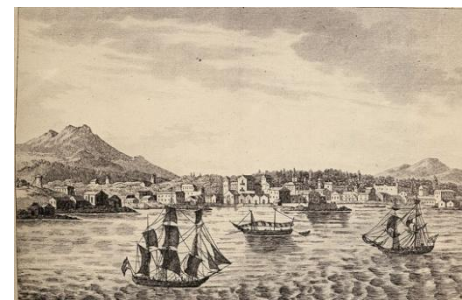
Ο Αμβρακικός Κόλπος βρίσκεται βόρεια του Νομού Αιτωλοακαρνανίας και Νότια της Ηπείρου και μέσω του πορθμού της Πρέβεζας επικοινωνεί με το Ιόνιο Πέλαγος. Στον Κόλπο αυτό εκβάλλουν δύο ποταμοί, ο Άραχθος και ο Λούρος. Η περιοχή αυτή, μέσα στη διάρκεια των χρόνων και κυρίως στην Τουρκοκρατία που μελετάμε, ήταν ιδιαίτερα σημαντική λόγω της γεωφυσικής της θέσης.

Η θέση της Πρέβεζας, στην είσοδο του Αμβρακικού, κοντά στις παραγωγικές εκτάσεις της περιοχής, το σχετικά ασφαλές λιμάνι της και η άμεση σχέση της με τα γειτονικά Επτάνησα, ήταν από τους βασικούς παράγοντες που κατέστησαν την Πρέβεζα πεδίο πολιτικών και στρατιωτικών δραστηριοτήτων και συγκρούσεων. Μετά την κατάληψη της πόλης από τον πασά των Ιωαννίνων, η πόλη και η γύρω περιοχή γέμισαν από οχυρωματικά έργα που εξυπηρετούσαν άριστα τόσο τις οθωμανικές όσο και τις ελληνικές επιδιώξεις στην περιοχή. Αρχικά, ο πασάς βελτίωσε το Ενετικό οχυρό του Αγίου Ανδρέα και εν συνεχεία, έκτισε το Κάστρο του Αγίου Γεωργίου και του Παντοκράτορα. Σε συνδυασμό με το ισχυρό οχύρωμα στην απέναντι ακτή της Πρέβεζας με το Φρούριο του Ακτίου (Αιτωλοακαρνανία, 1807-1819) η οχύρωση της Πρέβεζας ολοκληρωνόταν με επιθαλάσσιο τείχος που περιέτρεχε ολόκληρη την ακτογραμμή της πόλης πριν το εσωτερικό του Αμβρακικού Κόλπου (Κάστρο Προμαχώνας Βρυσούλας ή Πευκάκια στις αρχές 19^{ου} αιώνα). Το δίκτυο αυτό οχύρωσης συμπλήρωναν το Κάστρο της Πλαγιάς (1807) και το όμοιο του **Κάστρο του Γρίβα** (1806) στην Αιτωλοακαρνανία.

Στην συγκεκριμένη περιοχή, λίγο αργότερα προστέθηκε μια ακόμη σειρά οχυρωματικών έργων για να συμπληρώσουν το σύστημα οχύρωσης που είχε γίνει στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Αρχίζουν να εμφανίζονται οχυρά και συνοριακά φυλάκια της νέας οχυρωματικής αντίληψης και της νέας τεχνολογίας. Τα παλαιά οχυρά βελτιώνονται και δημιουργούνται νέα που φαίνεται ότι απορρέουν από κεντρικό σχεδιασμό. Οι Τούρκοι ανήγειραν, αρχικά, το φρουριακό συγκρότημα της **Κορωνησίας**, γνωστό σήμερα ως «κούλια» και σε κοντινή σχετικά περιοχή βρίσκεται και το **Κάστρο της Λασκάρας**. Επίσης, υπάρχουν και οχυρωματικές κατοικίες που ήλεγχαν την περιοχή όπως η **Κούλια της Παραμυθιάς** αλλά και ο **Πύργος Ραγίου ή Λυγιάς** (1850).¹¹⁷

Εικ. 100: Αμβρακικός Κόλπος

Εικ. 101: Η Πρέβεζα σε χαρακτηριστικό του 19ου αιώνα

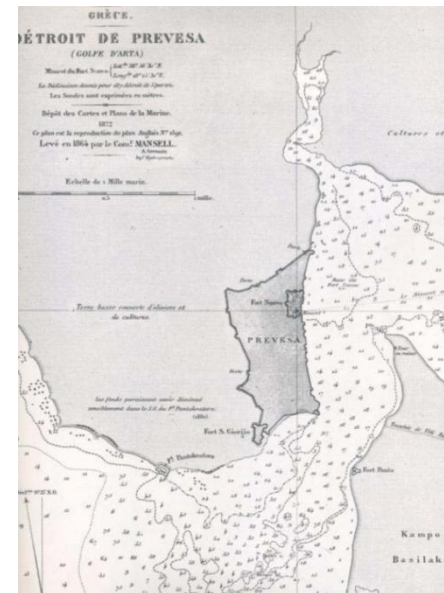
¹¹⁷ Σμύρης Γ., «Κάστρα και οχυρώσεις», *Καθημερινή* : 7 ημέρες, Αμβρακικός, 20 Ιανουαρίου 2002, σελ 16- 18

Το σύστημα οχυρώσεων των Οθωμανών στην περιοχή του Αμβρακικού Κόλπου ήταν μια οργανωμένη κίνηση με σκοπό τον έλεγχο και την προστασία της συγκεκριμένης περιοχής. Όταν προέκυψε το Κρητικό ζήτημα, οι Οθωμανοί φοβούμενοι αναταραχές και στις υπόλοιπες υπόδουλες ελληνικές περιοχές, θέλησαν να βελτιώσουν το υφιστάμενο οχυρωματικό τους δίκτυο κατασκευάζοντας οχυρά σύμφωνα με τη λογική των «Κουλέδων».

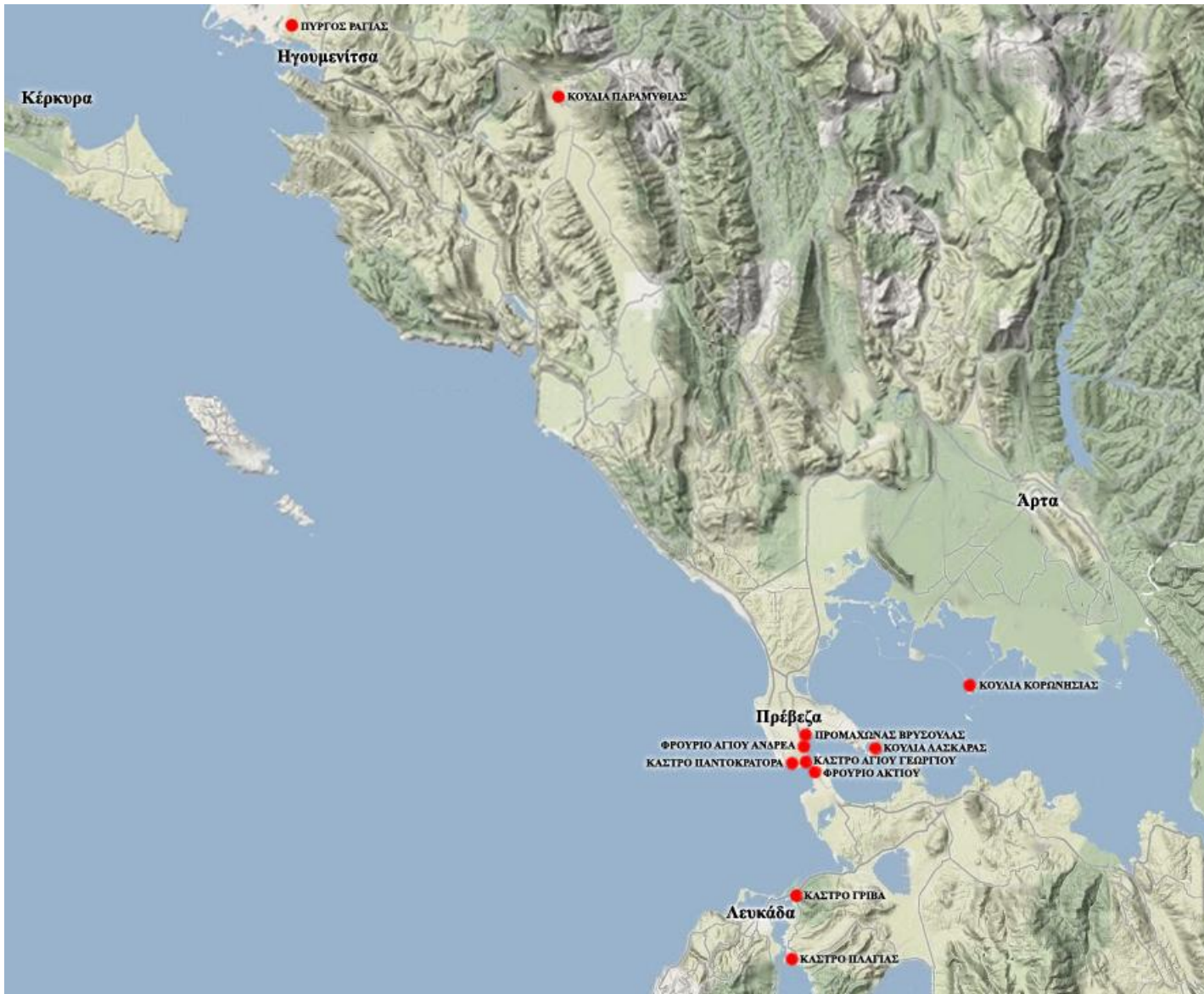
Είναι χαρακτηριστικό ότι, όπως και στην περίπτωση των «Κρητικών Κουλέδων», οι οχυρώσεις δεν παρουσιάζουν καμία κατασκευαστική ομοιότητα μεταξύ τους, παρ' όλο που δημιουργήθηκαν σε σύντομο χρονικό διάστημα. Παρατηρούμε, όμως, μια κοινή στρατηγική σκέψη όπως και στην Κρήτη, καθώς κατασκευάζονται σε σημεία – περάσματα ελέγχοντας και προλαμβάνοντας τυχόν επαναστατικές δράσεις, αλλά και έχοντας οπτική επαφή μεταξύ τους. Στην Ηπειρωτική Ελλάδα, ειδικότερα στον Αμβρακικό Κόλπο, εντοπίζουμε την ονομασία «Κούλια», αντίστοιχη της ονομασίας «Κούλε» όπως αναφέρονται τα κτίσματα της Κρήτης.

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα αλλά και αργότερα, δεν φαίνεται οι Τούρκοι να κατασκευάζουν τέτοιου είδους οχυρώσεις σε άλλες περιοχές στην Ελλάδα ή γενικότερα στα Βαλκάνια. Ενδεχομένως, η Κρήτη και ο Αμβρακικός Κόλπος να αποτελούσαν ιδιαίτερη περίπτωση και να έχριζε περισσότερης προσοχής σε σχέση με άλλες περιοχές της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας.

Εκτός από τα μικρά κάστρα που έκτισαν ως μέρος του δικτύου οχυρωματικών έργων, οι Τούρκοι έκτισαν στην περιοχή του Αμβρακικού Κόλπου και κάστρα όπως είναι του Αγίου Γεωργίου, του Παντοκράτορα, το Φρούριο του Ακτίου, το Κάστρο της Πλαγιάς τα οποία μοιάζουν περισσότερο με φρούρια παρά με «κουλέδες». Θέλοντας να έχουν πλήρη έλεγχο του Κόλπου φαίνεται ότι έκτιζαν οχυρωματικά έργα μεγαλύτερου μεγέθους για να φιλοξενούν μεγάλο αριθμό στρατεύματος. Η θέση τους ήταν σε σημείο, όπως και στην περίπτωση των Κουλέδων στην Κρήτη, για να παρατηρείται όλη η περιοχή από το στράτευμα και να επικοινωνεί με άλλα οχυρώματα σε κοντινή απόσταση. Η κατασκευή φρουρίων στον Αμβρακικό Κόλπο από τους Τούρκους αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση καθώς δεν παρατηρείται σε άλλες περιοχές των Βαλκανίων να είχαν προβεί σε τόσο μεγάλο πλήθος οχυρωματικών κατασκευών, αλλά κυρίως επικεντρώνονταν σε μεμονωμένες κατασκευές.

Εικ. 102: Ναυτικός Χάρτης του Μάνσελλ, 1872, Σημειώνονται τρεις εισοδοί της Πρέβεζας, το Κάστρο του Αγίου Ανδρέα, το Κάστρο του Αγίου Γεωργίου και το Κάστρο του Παντοκράτορα

Εικ. 103: Χαρτογράφηση Οθωμανικών οχυρώσεων Αμβρακικού Κόλπου

Κούλια Κορωνησίας στην Άρτα

Ο Αμβρακικός Κόλπος, ως ένα σχετικά ασφαλές λιμάνι και εξαιτίας της γειτονικής σχέσης με τα Επτάνησα, αποτελούσε σημαντικό σημείο στρατιωτικών συγκρούσεων. Μετά την κατάληψη των Ιωαννίνων από τους Τούρκους, ο Αμβρακικός Κόλπος συνέδεε την ηπειρωτική ενδοχώρα μέσω των διαδρομών των δύο ποταμών.

Η «κούλια» Κορωνησίας, οικοδομήθηκε από τους Τούρκους και δημιουργήθηκε σύμφωνα με τη νέα οχυρωματική αντίληψη. Το κτίσμα είναι διώροφο και η κάτοψη του είναι κυκλική. Ανατολικά και δυτικά έχει δύο κυκλικά διαμερίσματα που έρχονται σε επαφή με το κυρίως κυκλικό σώμα του οχυρού. Η είσοδος γίνεται στον όροφο, ο οποίος ήταν μία ενιαία κάτοψη και ξύλινα δάπεδα και έφερε ξύλινες κλίμακες που οδηγούσαν στην άνω στάθμη. Στο ισόγειο υπήρχε η πυριτιδαποθήκη και στο υπόγειο δεξαμενή που εξυπηρετούσε το οχυρό.¹¹⁸ Η κούλια σήμερα βρίσκεται σε πολύ καλή κατάσταση, καθώς αποκαταστάθηκε πρόσφατα.

Οι απόψεις σχετικά με τη χρονολογία ανοικοδόμησής του δίστανται, κάποιοι το χρονολογούν το 1807 ενώ κάποιοι άλλοι πιστεύουν ότι κατασκευάστηκε το 1860. Η Κούλια Κορωνησίας θεωρείται «δίδυμο» και πανομοιότυπο με την Κούλια της Λασκάρας και κατά μεγάλη πιθανότητα να ανήκουν και οι δύο στους Κουλέδες που ανεγέρθηκαν στην Ελλάδα την περίοδο του 1860 και ύστερα.¹¹⁹

Εικ. 104.

Εικ. 105.

Εικ. 106: Κούλια Κορωνησίας

¹¹⁸ Σμύρης Γ., «Κάστρα και οχυρώσεις», *Καθημερινή* : 7 ημέρες, Αμβρακικός, 20 Ιανουαρίου 2002, σελ 18

¹¹⁹ www.kastra.eu/

Κούλια Λασκάρας στην Πρέβεζα

Στο Δήμο της Πρέβεζας το Οθωμανικό Κάστρο της Λασκάρας (στα τούρκικα «κούλια») βρίσκεται στην κορυφή του ομώνυμου λόφου της Λασκάρας, ή λόφου «Τουρκοβούνι» Πρέβεζας. Κτίστηκε, μάλλον, την εποχή του Αλή Πασά Τεπελενλή το 1807. Ενδέχεται οι ίδιοι μηχανικοί να έκτισαν και το Φρούριο του Παντοκράτορα της Πρέβεζας, τον Προμαχώνα στα Πευκάκια Πρέβεζας και το Φρούριο της Ανθούσας Πάργας. Σύμφωνα με μια δεύτερη άποψη, πιθανώς το Κάστρο της Λασκάρας, όπως και της Κορωνησίας, να κτίστηκαν την Γ' Οθωμανική περίοδο, δηλαδή γύρω στο 1860.

Η Κούλια της Λασκάρας αποτελείται από το κεντρικό κτίριο κυλινδρικού σχήματος με πολεμίστρες, χωρίς θύρες και από δύο μικρά κυκλικά κτίρια ενωμένα στο κεντρικό κτίριο και για να εισέλθουν στο κτήριο χρησιμοποιούσαν σκάλα. Μέρος του τοίχου και η στέγη έχει καταρρεύσει από το 1897. Σε μικρή απόσταση από το κάστρο υπάρχει γκρεμισμένο κτίριο που χρησιμοποιούταν ως βοηθητικός χώρος, μαγειρείο και εστιατόριο για τον Τούρκικο στρατό.¹²⁰

Εικ. 107.

Εικ. 108: Κούλια Λασκάρας

¹²⁰ Γκούβας Χ., «Το κάστρο της Λασκάρας: Οι πρώτες φωτογραφίες», *Τοπική Φωνή*, 1991

Πύργος Ραγίου ή Λυγιάς

Ο Πύργος του Ραγίου ή Λυγιάς κτίστηκε το 1850 από τον Χατζή Γράβα που ήταν ο Αγάς της Ηγουμενίτσας.¹²¹ Επάνω στο βόρειο πύργο της αρχαίας οχύρωσης του 5^{ου} αιώνα π.Χ. κτίστηκε ο λεγόμενος Πύργος, που δεσπόζει με την παρουσία του στον αρχαιολογικό χώρο και έχει προσδώσει σε αυτόν τη σύγχρονη ονομασία του.

Ο Πύργος ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο της «κούλιας» και κατά την οθωμανική περίοδο ήταν διαδεδομένα στον βαλκανικό χώρο τα λεγόμενα πυργόσπιτα. Πρόκειται για κτίριο σχήματος Γ, στρατιωτικού χαρακτήρα, το οποίο χρησίμευε ως παρατηρητήριο και για τη διαμονή της φρουράς. Για τον λόγο αυτό δεν υπάρχουν θύρες ή άλλα ανοίγματα στο επίπεδο του ισογείου. Η μοναδική είσοδος βρισκόταν ψηλότερα και ήταν προσβάσιμη μέσω κτιστής κλίμακας και ξύλινης κινητής γέφυρας. Αντίστοιχα, τα παράθυρα – τετράγωνα ή τοξωτά - είναι μικρά και συναντώνται μόνο στους επάνω ορόφους. Η δυνατότητα άμυνας ενισχυόταν ακόμη περισσότερο με πολεμίστρες στους τοίχους και μία καταχύστρα ή λαδορίχτη επάνω από την είσοδο, ειδικό δηλαδή άνοιγμα, από το οποίο περιέχυναν τον εχθρό με καυτό λάδι.¹²²

Εικ. 109.

Εικ. 110: Πύργος Ραγίου ή Λυγιάς

Εικ. 111: Πύργος Ραγίου ή Λυγιάς
Αεροφωτογραφία του
αρχαιολογικού χώρου

¹²¹ www.kastra.eu/

¹²² odysseus.culture.gr/, Υπουργείο Πολιτισμού και αθλητισμού, Βασιλική Λ., Πύργος Ραγίου

Πύργος Κούλια ή Παραμυθιάς

Η Κούλια της Παραμυθιάς (β' μισό του 18^{ου} αιώνα ή αρχές 19^{ου} αιώνα), ανήκει στον τύπο της οχυρής πυργόμορφης κατοικίας και συνδέεται μορφολογικά και αρχιτεκτονικά με οχυρές κατοικίες που συναντάμε στην Ήπειρο και την Αλβανία κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής περιόδου. Χτισμένη σε περίοπτο σημείο, εξασφάλιζε τη δυνατότητα να ελέγχεται ολοκληρωτικά ο κάμπος της Παραμυθιάς και της γύρω περιοχής.¹²³ Αρκετοί κουλέδες λειτουργούσαν σαν οχυρωματικές κατοικίες, είχαμε συναντήσεις και στην Κρήτη κάποιους οι οποίοι επικοινωνούσαν με άλλους κουλέδες της περιοχής αλλά και προστάτευαν τον ιδιοκτήτη αλλά και τη φρουρά του.

Κάστρο του Γρίβα

Το Κάστρο του Γρίβα ή Κάστρο του Τεκέ είναι ένα από τα οχυρωματικά έργα του Αλή Πασά στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Σκοπός του ήταν να φτιάξει ένα φρούριο για να επιτεθεί και να καταλάβει τη Λευκάδα. Κτίστηκε το 1806 σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα και μαζί με το φρούριο του Αγίου Γεωργίου εμπόδιζαν τις κινήσεις στον Αμβρακικό Κόλπο.

Σήμερα το μνημείο βρίσκεται σε καλή κατάσταση, διατηρούνται τα δωμάτια και οι αποθήκες του αλλά μερικές στέγες έχουν καταρρεύσει.¹²⁴

Εικ. 112: Πύργος Κούλια ή Παραμυθιάς

Εικ. 113.

Εικ. 114: Κάστρο Γρίβα ή Τεκέ

¹²³ Μιχαλοπούλου Ε., Μπουμπούλη Φ., Μπιρταχά Κ.,ό. π., σελ. 182

¹²⁴ www.kastra.eu/

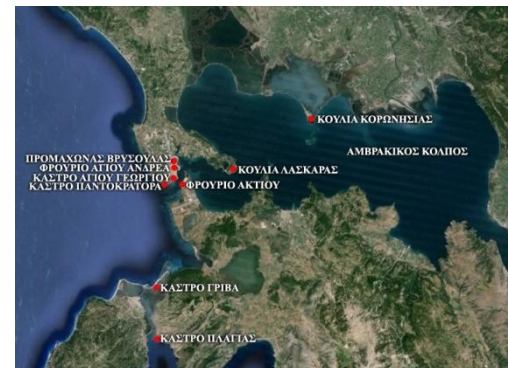
3.3. Λιμάνι Αμβρακικού - Λιμάνι Σούδας

Τη σπουδαιότητα των δύο Κόλπων, Αμβρακικού και Σούδας, την είχαν αντιληφθεί οι Ενετοί, πολύ πιο πριν από την Τουρκοκρατία. Κατασκευάζοντας φρούρια στις εισόδους των Κόλπων προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν τον έλεγχο των πλοίων που εισέρχονταν και εξέρχονταν από αυτούς.

Στον Αμβρακικό Κόλπο, οι Ενετοί είχαν ενισχύσει πρώτοι την οχύρωση της περιοχής και στην συνέχεια οι Τούρκοι, με την κατάληψή του, την πήραν υπό την κυριαρχία τους. Οι Τούρκοι επιθυμούσαν να στραφούν προς την Ιταλία και τη Ρώμη, έτσι λοιπόν, οχύρωσαν τα δυτικά παράλια της ελληνικής χερσονήσου και θέλανε να καταλάβουν και τα νησιά του Ιονίου. Χρησιμοποίησαν την περιοχή ως βάση και ορμητήριο για την κατάκτηση των Ιονίων νήσων μιας και ο Αμβρακικός Κόλπος αποτελούσε ένα ασφαλές καταφύγιο του οθωμανικού στόλου στις επιχειρήσεις που θα ακολουθούσαν. Στη συνέχεια, οι οχυρώσεις αυξήθηκαν, ιδιαίτερα στην είσοδο του Αμβρακικού Κόλπου για να μπορεί να υπάρχει πλήρης επίβλεψη των σημείων που χρησιμοποιούνταν ως περάσματα, κυρίως από τους επαναστατημένους Έλληνες.¹²⁵

Στο λιμάνι της Σούδας, οι Ενετοί, αρχικά, είχαν κτίσει το φρούριο στο νησί της Σούδας. Όταν πέρασε υπό την κατοχή των Τούρκων, θέλησαν να ενισχύσουν περισσότερο την άμυνα της περιοχής. Κτίζοντας το φρούριο Ιντζεδίν και τους Κουλέδες στην γύρω περιοχή υπήρχε μεγαλύτερη ασφάλεια από μεριάς Τούρκων και τους διασφάλιζαν τον έλεγχο στον Κόλπο.¹²⁶

Παρ' όλο που οι περισσότερες οθωμανικές οχυρώσεις στον Αμβρακικό έγιναν στις αρχές του 1800, ενώ στον Κόλπο της Σούδας στην μεγάλη Κρητική επανάσταση μετά το 1866, εμφανίζουν πολλές ομοιότητες μεταξύ τους. Στις εισόδους των Κόλπων η οχυρωματική ενίσχυση είναι έντονη και φαίνεται ότι είχαν τη δυνατότητα άμεσης επικοινωνίας. Όπως στον Αμβρακικό έτσι και στη Σούδα, υπάρχει μια ανάπτυξη οχυρώσεων σε κοντινές περιοχές με σκοπό να ειδοποιούν το ένα το άλλο σε τυχόν κινήσεις τόσο από στεριά όσο και από θάλασσα.

Εικ. 115: Οχυρώσεις στον Αμβρακικό Κόλπο

Εικ. 32: Οχυρώσεις στον Κόλπο της Σούδας

¹²⁵ Καραμπέλας Ν., «Το κάστρο της Μπούκας (1478-1701). Η οχυρωμένη Πρέβεζα μέσα από τις πηγές», *Πρέβεζα Β': Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον πολιτισμό της Πρέβεζας*, 16-20 Σεπτεμβρίου 2009, Πρέβεζα, 2010

¹²⁶ Γκίκας Γ., ό. π., Τόμος Ε', σελ. 82

Στον Αμβρακικό Κόλπο, λόγω της ιδιομορφίας του εδάφους και κυρίως με τους δύο ποταμούς που εκβάλλουν σε αυτόν, υπήρχαν περισσότερες περιοχές τις οποίες έπρεπε οι Τούρκοι να παρακολουθούν. Παρατηρείται λοιπόν, μεγαλύτερη ανάπτυξη οχυρώσεων στην ενδοχώρα σε αντίθεση με της Σούδας, καθότι ο Αμβρακικός Κόλπος είναι μεγαλύτερος σε μέγεθος και η γεωγραφική του θέση έδινε την δυνατότητα επικοινωνίας με άλλες περιοχές που βρίσκονταν κοντά. Τη σημαντική θέση που έχει ο Αμβρακικός την τονίζει και η προσθήκη Κουλέδων στην περιοχή όταν άρχισε ο μεγάλος επαναστατικός αγώνας στην Κρήτη.

Τόσο στον Αμβρακικό Κόλπο όσο και στις Σούδας, ο αριθμός των καστρών που βρίσκονταν κοντά στο λιμάνι ήταν μεγάλος και σε περίπτωση ανάγκης ειδοποιούσαν το κεντρικό φρούριο που φιλοξενούσε την πλειονότητα του τουρκικού στρατού. Οι Τούρκοι είχαν ανάγκη τα παρατηρητήρια καθώς τους διασφάλιζαν μεγαλύτερη προστασία ελέγχοντας και κατείχαν με τον τρόπο αυτό μεγάλες περιοχές περιορίζοντας τις κινήσεις των επαναστατών και τις ενέργειές τους. Κλείνοντάς τους τις εισόδους και τις εξόδους που ουσιαστικά ήταν τα συγκεκριμένα λιμάνια, οι Έλληνες αδυνατούσαν να εφοδιαστούν και να επικοινωνήσουν με την υπόλοιπη Ελλάδα.

Θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι, οι Τούρκοι φαίνεται να ακολουθούσαν συγκεκριμένη σύστημα ως προς την οχύρωσή τους. Ο τρόπος προστασίας και παρακολούθησης των δύο περιοχών εμφανίζουν αρκετές ομοιότητες. Βασικός στόχος των Τούρκων ήταν να επιβλέπουν τις κινήσεις των Ελλήνων, της εκάστοτε περιοχής, αλλά και των ξένων, και φυσικά να σταματήσουν οποιαδήποτε ανεπιθύμητη κίνηση. Κατασκεύαζαν οχυρά για να έχουν μεγάλη ορατότητα σε σημεία και περάσματα που τα θεωρούσαν κρίσιμα και που ένιωθαν ότι είναι αδύναμοι. Το δίκτυο οχυρώσεων που εφάρμοσαν οι Τούρκοι στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, φαίνεται ότι έφερε αποτελέσματα και πληρούσε τις ανάγκες τους γι' αυτό άλλωστε στην Κρητική επανάσταση θεώρησαν αναγκαίο να ακολουθήσουν την ίδια οχυρωματική τακτική.

Εικ. 116: Η Πρέβεζα του Edward Lear (1849)

4. Επίλογος

Μέσα στη διάρκεια των χρόνων, η τέχνη της αρχιτεκτονικής έχει αποδείξει την αξία της σε οχυρωματικό επίπεδο, μέσα από φρουριακά έργα που άντεξαν τα δεινά των πολέμων και διασώζονται ακόμα και σήμερα, σε αντίθεση με άλλα κτίρια και μας αποδεικνύουν τις ικανότητες και τις γνώσεις των μηχανικών που τα είχαν κατασκευάσει.¹²⁷ Στον Ελλαδικό χώρο και όχι μόνο, υπάρχουν αρκετά φρούρια, κάστρα, πύργοι κλπ που ανάλογα με την εποχή και τους κατασκευαστές φέρουν διαφορετικά χαρακτηριστικά και στοιχεία. Κτισμένα, συνήθως, σε φυσικές οχυρές τοποθεσίες, σε κορυφές βουνών αλλά και κοντά σε ακτές είχαν κύριο στόχο να προστατεύουν και να παρατηρούν.

Τα οχυρωματικά έργα που έχουν κτιστεί στην Ελλάδα αποτελούν μέρος του τόπου μας. Αποδεικνύουν την ιστορία μας και μαρτυράνε μνήμες από όσα πέρασε ο ελληνισμός. Σήμερα, το μεγαλύτερο μέρος των οχυρώσεων είναι ερειπωμένα και γκρεμισμένα. Μετά το τέλος της Τουρκοκρατίας, οχυρώσεις που φιλοξενούσαν νωρίτερα τον εχθρό καταστράφηκαν από τα χέρια των ίδιων των Ελλήνων. Κάποια άλλα έχουν υποστεί τη φθορά του χρόνου και δυστυχώς ελάχιστα έχουν αποκατασταθεί και είναι προσβάσιμα.

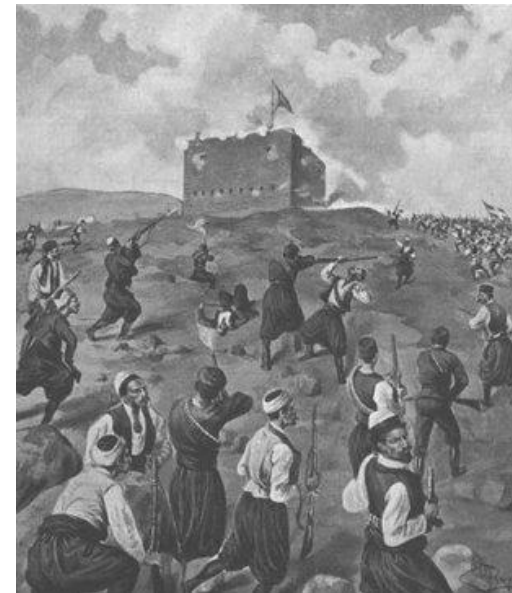
¹²⁷ Βασιλάτος Ν., *Κάστρα της ελληνικής γης*, εκδ. Μπάτλερ, 1991, σελ. 9

4.1. Βασικές αξίες

Τα οχυρωματικά έργα στην Ελλάδα κτίζονταν υπό διαφορετικές συνθήκες και προϋποθέσεις κάθε φορά. Κατασκευάζονταν συνήθως από τους φόρους των Ελλήνων, με εθελοντική ή καταναγκαστική εργασία και αποτελούσαν την υλοποίηση της αγωνίας και των αγώνων των ανθρώπων που δοκιμάστηκαν με κύριο στόχο την απελευθέρωσή τους. Τα κάστρα ενός τόπου είναι η ίδια η ιστορία του, μαρτυρούν γεγονότα και καταστάσεις και έχουν το δικαίωμα να ονομάζονται μνημεία, να τα σεβόμαστε και να τα προστατεύουμε.¹²⁸

Η κατασκευή των οθωμανικών οχυρώσεων αποδεικνύεται ότι ήταν μελετημένη, ακολουθούσε κάποιες βασικές οχυρωματικές αρχές και ακόμα και σήμερα δεσπάζουν στον Ελλαδικό χώρο έστω κι αν αρκετά από αυτά έχουν υποστεί φθορές. Μπορούν να θεωρηθούν ιστορικά αρχιτεκτονήματα και εκτός από την αρχιτεκτονική τους αξία θα μπορούσαμε να αναγνωρίσουμε και κάποιες άλλες βασικές αξίες όπως είναι η αξία της παλαιότητας, της μνήμης και του συνόλου. Σύμφωνα με τον Alois Riegl¹²⁹, η αξία της παλαιότητας υπερέρχει, έναντι των άλλων ιδεατών αξιών, γιατί είναι άμεσα αντιληπτή σε όλους, φαίνεται με την πρώτη ματιά στο κτίριο και έγκειται στις αλλοιώσεις που έχουν προκύψει με την πάροδο του χρόνου (πατίνα). Επιπλέον, έχει την αξία της μνήμης, καθώς αποτελούν παράδειγμα υπενθύμισης των δεινών που πέρασαν κατά την Τουρκοκρατία οι Έλληνες. Σαν αξία συνόλου θα μπορούσαμε να αναφερθούμε στο δίκτυο των οθωμανικών οχυρώσεων, καθώς οι κουλέδες αλλά και τα υπόλοιπα φρούρια και κάστρα στον Ελλαδικό χώρο επικοινωνούσαν μεταξύ τους και λειτουργούσαν σαν σύνολο και όχι μεμονωμένα.

Τα συγκεκριμένα κτίσματα αποτελούν σημαντικό κομμάτι της ιστορίας του τόπου μας. Ακόμα και αν δεν έχουν κατασκευαστεί από τους Έλληνες, αλλά από τους κατακτητές, οφείλουμε να τα προστατεύσουμε και να τα φροντίζουμε καθώς είναι ιστορικά οχυρωματικά μνημεία.

Εικ. 117: Κούλες (1897)

¹²⁸ Τσούρτσιτς Σ., ό. π., σελ. 5

¹²⁹ Ριγκλ Α., «Ουσία και γένεση της μοντέρνας λατρείας των μνημείων», Πούλος Π., *Εννοιες της τέχνης τον 20^ο αιώνα*, Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, Αθήνα, 2006, σελ. 25- 95

4.2. Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας όλα τα στοιχεία που παραθέσαμε νωρίτερα, σχετικά με το δίκτυο των οθωμανικών οχυρώσεων στην Κρήτη (Κουλέδες), καταλήξαμε σε κάποια συμπεράσματα αναφορικά με τους λόγους κατασκευής, την αρχιτεκτονική λογική, τον τρόπο ανάπτυξής τους και γίνεται συσχετισμός με αντίστοιχες οχυρώσεις στην υπόλοιπη Ελλάδα.

Παρά την συνεχή και αδιάκοπη επαναστατική δραστηριότητα των Κρητικών, η αφορμή για την κατασκευή του μεγάλου δικτύου των Κουλέδων υπήρξε το Κρητικό Ζήτημα, τα έτη 1866 έως 1869. Οι Τούρκοι ένιωθαν εκτεθειμένοι και φοβισμένοι απέναντι στους Επαναστάτες και πίστευαν ότι δε μπορούσαν να ελέγξουν την Επανάσταση. Ανέπτυξαν το συγκεκριμένο δίκτυο ως μέσο προστασίας, παρατήρησης και πρόληψης προκειμένου να καταπνίξουν τις επαναστάσεις και να ελέγξουν τις κρίσιμες περιοχές. Ακόμη, είχαν τη δυνατότητα με τον έλεγχο των λιμανιών να περιορίζουν τις επαφές των Κρητικών με τους υπόλοιπους Έλληνες αλλά και ξένους που ήταν πρόθυμοι να βοηθήσουν στην απελευθέρωση της Κρήτης. Κατασκευάστηκαν συνολικά περισσότεροι από 200 κουλέδες¹³⁰ σε ολόκληρη την έκταση της Κρήτης, έργο μεγαλειώδες, αναλογιζόμενοι τις περιοχές και τις συνθήκες κατασκευής τους. Κατόρθωσαν με την ανοικοδόμησή τους να παρατείνουν την παραμονή τους στην Κρήτη, εμποδίζοντας και προλαμβάνοντας αρκετές εξεγέρσεις, ενισχύοντας την στρατηγική δυναμική τους.

Εκίνησαν να κτίζονται κοντά σε φυσικές οχυρές θέσεις, όπου συνήθιζαν να κρύβονται οι επαναστάτες, αλλά και σε σημεία όπου είχαν ήδη προηγηθεί μάχες μεταξύ τους. Παράδειγμα αποτελεί το οροπέδιο του Ασκύφου, όπου ύστερα από συνεχείς μάχες κατασκευάστηκαν δύο Κουλέδες σε λόφους επί του οροπεδίου. Γενικότερα, οι υψηλοί λόφοι και τα οδικά περάσματα ήταν ιδανικά μέρη για να παρατηρούν και να ελέγχουν τους Κρητικούς.

Σύμφωνα με την χαρτογράφηση που κάναμε για το δίκτυο των Κουλέδων, παρατηρήσαμε ότι η πλειονότητα των Κουλέδων βρίσκεται στο Νομό Χανίων, δικαιολογημένο, αν συνυπολογίσουμε τη μορφολογία του εδάφους της περιοχής και την διαρκή επαναστατική δράση κυρίως των Σφακιανών. Η κεντρική Κρήτη είχε μέτριο αριθμό Τούρκικων οχυρών ενώ η ανατολική Κρήτη είχε ελάχιστο. Ο Νομός Ρεθύμνου εξαιτίας της κοντινής απόστασης από τα Σφακιά, είχε έντονη επαναστατική δράση γι' αυτό και συναντάμε αρκετούς Κουλέδες. Αντίθετα, όσο μεταφερόμαστε ανατολικότερα μειωνόταν η δράση των Κρητών, καθότι εξαιτίας της μορφολογίας του εδάφους, εκτάσεις με πεδιάδες, γίνονταν άμεσα αντιληπτοί.

Από την χαρτογράφηση παρατηρούμε ακόμη ότι η ανάπτυξή τους γίνεται κυρίως σε οδικούς άξονες - περάσματα, με απόσταση μεταξύ τους γύρω στα τρία χιλιόμετρα. Το κάθε δίκτυο αποτελούνταν από έναν Κεντρικό Κούλε (Κισλά) που φιλοξενούσε μεγάλο αριθμό στρατιωτικής φρουράς, σε αντίθεση με τους Κουλέδες που σκοπός τους ήταν η παρατήρηση, ο έλεγχος και η άμεση ενημέρωση του κεντρικού Κούλε. Παράδειγμα αποτελεί το τούρκικο Φρούριο (Κούλες) του Λουτρού, ο κεντρικός Κούλες της περιοχής ο οποίος είχε υπό την εποπτεία του, τους Κουλέδες του Αγίου Ιωάννη, της Ανώπολης και το Φρούριο Λιμένος Λουτρού (ή μικρός Κούλες).

¹³⁰ Καρποδίνη-Δημητριάδη Ε., *Κάστρα και φορτέτσες της Κρήτης*, ό. π.

Το μέγεθος των κουλédων ποικίλει ανάλογα με την χρησιμότητά τους, τις ανάγκες της περιοχής και της κάθε φρουράς που φιλοξενούσαν. Σε όσους Κουλέδες μπορέσαμε να μελετήσουμε, παρατηρήσαμε ότι οι κεντρικοί κουλέδες είχαν μέγεθος τουλάχιστον τριακόσια (300τμ) τετραγωνικά μέτρα περίπου, με τη δυνατότητα φιλοξενίας σημαντικού αριθμού στρατιωτών, όπως ο Κουλές Γραμμής, ήλεγχε τα περάσματα δυτικά του Νομού Ηρακλείου, που ήταν περίπου τριακόσια (300τμ) τετραγωνικά μέτρα. Άλλο παράδειγμα, είναι ο Κούλες Αγία Ρουμέλης, που βρίσκεται στο φαράγγι της Σαμαριάς, και είχε την ιδιαιτερότητα ότι ήταν δύσκολη η μετακίνηση, οπότε είχε μόνιμη στρατιωτική φρουρά για να ελέγχονται οι έξοδοι του φαραγγιού, για τον οποίο γνωρίζουμε ότι είχε αναπτυχθεί σε τρεις στάθμες, χωρίς να ξέρουμε τα ακριβή τετραγωνικά μέτρα κάθε ορόφου, εκτός του ισογείου που υπολογίζεται στα διακόσια δέκα (210 τμ) τετραγωνικά μέτρα. Συνεπάγεται λοιπόν ότι μπορεί και να ήταν μεγαλύτερος από τριακόσια πενήντα τετραγωνικά μέτρα.

Οι υπόλοιποι κουλέδες διακρίνονταν σε παρατηρητήρια και σε οχυρωματικές κατοικίες, χωρίς όμως να υπάρχει εμφανή διάκριση ως προς το μέγεθός τους. Ως επι το πλείστον, το μέγεθός τους κυμαινόταν από ογδόντα (80τμ) έως εκατόν πενήντα (150τμ) τετραγωνικά μέτρα. Ενδεικτικά αναφέρουμε ως παρατηρητήριο τον Κούλε της Λοχριάς με μέγεθος εκατόν πενήντα (150τμ) τετραγωνικά μέτρα και τον Κούλε του Βαθιακού με εκατόν δέκα (110τμ) τετραγωνικά μέτρα. Αντίστοιχο παράδειγμα οχυρωματικής κατοικίας είναι ο Κούλες στο Νιο Χωριό.

Σε συνέχεια των ανωτέρω, παρατηρήσαμε ότι οι Κουλέδες κτίζονταν πάνω σε κάναβο διαστάσεων επτά επί έντεκα μέτρων, στους οποίους διαμορφώνονταν οι εσωτερικοί χώροι. Σύμφωνα με την έρευνά μας κάποιοι χώροι ήταν κοινοί σε όλους τους κουλέδες όπως ο κεντρικός χώρος διαμονής της φρουράς, το δωμάτιο του επικεφαλής και βοηθητικοί χώροι (η αποθήκη πυρομαχικών, η κουζίνα και χώροι κράτησης). Όσο μεγαλύτερος ήταν ο Κούλες τόσο περισσότερους χώρους διέθετε, όπως τραπεζαρία και φούρνο. Περιμετρικά των χώρων και πάνω στις τοιχοποιίες υπήρχαν πολεμίστρες. Σε μερικές περιπτώσεις εμφανίζονται ανοίγματα μεγαλύτερου μεγέθους χωρίς να μπορούμε να βγάλουμε επαρκή συμπεράσματα σχετικά με τη ακριβή τους χρήση.

Λεπτομέρειες για τους εξωτερικούς χώρους των Κουλέδων δεν έχουμε λόγω της εγκατάλειψης και της φθοράς τους. Παρατηρούμε ότι περιελάμβαναν κυρίως δεξαμενές όμβριων υδάτων, βοηθητικούς χώρους όπως κουζίνα και αυλή για το στρατωνισμό. Σε κάποιες περιπτώσεις φαίνεται να υπήρχε φρουριακός περίβολος, χωρίς να μπορεί να προσδιοριστεί αν ήταν κατασκευή των Τούρκων ή κατάλοιπο παλαιότερου Φρουριού, όπως στον Κούλε Μαριού. Σε κάποιους κεντρικούς Κουλέδες αντί για εξωτερικός προαύλιος χώρος, υπήρχε εσωτερικός, όπως στον Κούλε του Ασκύφου. Ιδιαίτερη εντύπωση μας έκανε ο Κούλες της Επισκοπής όπου βρέθηκε υπόγεια στοά που κατέληγε σε ικανή απόσταση εκτός Φρουριού.

Οι «Κουλέδες» ήταν λίθινες κατασκευές, χτισμένες κυρίως με υλικά γειτονικών περιοχών όπως ο Κούλες της Απτέρας όπου οι πρώτες ύλες προέρχονταν από τη γειτονική αρχαία θέση. Ακόμη, ανακατασκεύασαν υπάρχοντα ενετικά ή βυζαντινά φρούρια και έκαναν προσθήκες σύμφωνα με τις ανάγκες τους, με υλικά που έβρισκαν στις γύρω περιοχές. Σύμφωνα με έρευνα πεδίου και με τα υλικά που χρησιμοποιούσαν εκείνη την εποχή φαίνεται ότι το κτίσμα έφερε ξύλινα δοκάρια καθώς και ξύλινα δάπεδα.

Στους κουλέδες που υπήρχαν πρόσθετοι όροφοι, υπήρχαν ξύλινες κλίμακες που εξυπηρετούσαν. Σχετικά με τις στέγες των Κουλέδων λόγω του χρόνου, των φυσικών φθορών αλλά και των πολέμων δεν μπορούμε να βγάλουμε συμπεράσματα καθότι έχουν καταρρεύσει ως επί το πλείστον. Γενικά φαίνεται ότι ήταν θολωτές, λίθινες όπως το παράδειγμα του Κούλε του Βαθιακού. Σε κάποιους Κουλέδες, κυρίως σε όσους είχαν εσωτερική αυλή, υπήρχαν ξύλινα δώματα για τη περιφρούρηση (Κούλες Ασκύφου).

Παρατηρώντας κάθε Κούλε ξεχωριστά, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι ο καθένας τους ήταν μοναδικός, παρ'όλα αυτά φαίνεται πως φέρουν κοινά χαρακτηριστικά και ακολουθούν συγκεκριμένη αρχιτεκτονική λογική. Προσαρμόζονταν σύμφωνα με την μορφολογία του εδάφους και με τέτοιο τρόπο ώστε να εξυπηρετείται η ανάγκη των Τούρκων για παρατήρηση των περιοχών και επικοινωνία μεταξύ των Κουλέδων. Για τον προσανατολισμό συμπεραίνουμε ότι κατασκευάζονταν με βάση τα σημεία που ήθελαν να παρατηρούν και όχι με κάποιο συγκεκριμένο προσανατολισμό.

Οι Κουλέδες στην Κρήτη έχουν το χαρακτηριστικό ότι κτίστηκαν σε σύντομο χρονικό διάστημα για να καλύψουν έκτακτες στρατιωτικές ανάγκες των Τούρκων. Η βιασύνη στην κατασκευή, τα σημεία που επιλέγησαν να κατασκευαστούν καθότι ήταν εκτεθειμένα σε αντίξοες καιρικές συνθήκες, η φύση των υλικών, αλλά και η μήνις των Κρητικών, οδήγησε στην καταστροφή τους και δεν κατάφερε η πλειονότητά τους να αντέξουν στο χρόνο. Παρόλα αυτά, φαίνεται ότι λειτουργικά και κατασκευαστικά πληρούσαν όλες τις προϋποθέσεις που είχαν ανάγκη οι Τούρκοι και είναι ενδεικτικό ότι τη συγκεκριμένη περίοδο κατάφεραν να εδραιώσουν και να παρατείνουν την παραμονή τους στο νησί για ακόμη πενήντα χρόνια περίπου. Χωρίς να έχουμε καταφέρει να βρούμε κάποια συγκεκριμένη πληροφορία, σύμφωνα με όσα έχουμε ήδη αναφέρει, είναι πιθανό, να είχαν αναθέσει το όλο κατασκευαστικό έργο των Κουλέδων σε κάποιους εξειδικευμένους μηχανικούς, δεδομένης της μεγάλης ποικιλίας των κτισμάτων και του σύντομου χρόνου κατασκευής τους. Επιπλέον, να σημειωθεί ότι το χρονικό διάστημα που εφάρμοσαν τα δίκτυα αυτά οι Τούρκοι ήλεγχαν τις περιοχές και είχαν καταφέρει να καταπνίξουν αρκετές επαναστάσεις, όμως η Οθωμανική αυτοκρατορία είχε αρχίσει και έφτανε στο τέλος και μετά από λίγα χρόνια αφότου κατασκευάστηκαν σταμάτησαν να χρησιμοποιούνται καθώς δεν υπήρχε αρκετός τουρκικός στρατός στον Ελλαδικό χώρο. Δηλαδή οι Κουλέδες αρχικά πέτυχαν το σκοπό τους καθώς παρατηρούσαν κάθε περιοχή που ήθελαν αλλά δυστυχώς δεν ήταν σε θέση αργότερα κυρίως από τις καταστροφές που είχε υποστεί ο στρατός, οικονομικά αλλά και ηθικά να ανταπεξέλθουν και να συνεχίσουν.

Στην υπόλοιπη Ελλάδα, οι Τούρκοι οχύρωναν τις περιοχές που κατακτούσαν μόνο όπου το θεωρούσαν απαραίτητο. Οι οχυρώσεις τους, εκτός από όσες έκτισαν στην Κρήτη, δεν ήταν πολυάριθμες και κατασκευάζονταν σε περιπτώσεις ανάγκης. Τα οχυρωματικά έργα που έκτιζαν στην υπόλοιπη Ελλάδα συνήθως άνηκαν στην πρώιμη Τουρκοκρατία και αρκετά από αυτά έφεραν ομοιότητες με άλλα οχυρά που έκτιζαν την περίοδο εκείνη στον Εύξεινο Πόντο. Αντίθετα, στην Κρήτη οι Κουλέδες κτίστηκαν κατά την ύστερη Τουρκοκρατία. Στα Βαλκάνια οι Τούρκοι δε θεωρούσαν απαραίτητο να κατασκευάσουν οχυρά, τα κάστρα που υπάρχουν είτε ανήκαν σε προηγούμενους κατακτητές και τα χρησιμοποιούσαν οι ίδιοι είτε κατασκευάζονταν από το βαλκανικό λαό για να προστατευτούν από τους Τούρκους.

Η περιοχή του Αμβρακικού Κόλπου είχε διαφορετική αντιμετώπιση από τους Τούρκους, όπως και η Κρήτη, καθώς η μορφολογία του εδάφους της, με το φυσικό λιμάνι, η κοντινή απόσταση με τα Επτάνησα που τα κατείχαν οι Ενετοί, και ότι θεωρείτο η είσοδος για την Δυτική Ελλάδα, αποδεικνύει την σπουδαιότητάς της. Ενδεικτικό της είναι το δίκτυο οχυρωματικών έργων που αναπτύχθηκε τριγύρω από τον Αμβρακικό Κόλπο. Τα πρώτα οχυρωματικά έργα των Τούρκων στην περιοχή κτίστηκαν γύρω στο 1800. Η κατασκευή των οχυρών είχε τη λογική της ενίσχυσης των υφιστάμενων οχυρώσεων των Ενετών και την δημιουργία ενός δικτύου οχυρών που θα παρατηρούσαν και θα ήλεγχαν τις γύρω περιοχές. Η στρατηγική αυτή φαίνεται ότι ικανοποίησε με την εφαρμογή της στη Δυτική Ελλάδα και τη βλέπουμε να εφαρμόζεται αργότερα στην Κρήτη, και συγκεκριμένα στον Κόλπο της Σούδας. Η επαναστατική στάση των Κρητών, βέβαια, τους ανάγκασε να εξαπλωθεί το δίκτυο σε ολόκληρο το νησί και να οχυρώσουν σχεδόν κάθε επικίνδυνη περιοχή. Μετά το Κρητικό Ζήτημα, τις συνεχείς εξεγέρσεις των Κρητικών και σε συνδυασμό με την δημιουργία του ελληνικού κράτους και τις συνεχείς πιέσεις των Ηπειρωτών για ένωση με την Ελλάδα, οι Τούρκοι υποχρεώθηκαν να ενισχύσουν περαιτέρω την οχύρωση των περιοχών γύρω από τον Αμβρακικό Κόλπο.

Οι οχυρώσεις που κτίστηκαν στον Αμβρακικό Κόλπο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ήταν φρούρια που δεν παρουσίαζαν ομοιότητες κατασκευαστικές με τους Κουλέδες, παρά μόνο είχαν κοινή στρατηγική σκέψη, δηλαδή κοντινά φρούρια για παρατήρηση και έλεγχο τυχόν ύποπτων κινήσεων αλλά και άμεση ενημέρωση των κεντρικών φρουρίων για την καταστολή επαναστατικών κινήσεων. Υπάρχουν ενδείξεις ότι τα κάστρα που είχαν κτιστεί περιφερειακά του Αμβρακικού φέρουν κοινά χαρακτηριστικά με τους Κουλέδες που κατασκευάστηκαν αργότερα στην Κρήτη. Παράδειγμα αποτελεί το κάστρο του Γρίβα (1806) στην Αιτωλοακαρνανία.

Μερικές δεκαετίες αργότερα, όπως προαναφέρθηκε, οι Τούρκοι εφάρμοσαν το δίκτυο ανάπτυξης οχυρώσεων στην Κρήτη μέσω των Κουλέδων και η κοινή στρατηγική Αμβρακικού Κόλπου - Κόλπου της Σούδας φαίνεται ότι επέφερε σημαντικά αποτελέσματα. Τα οχυρωματικά έργα του Αμβρακικού Κόλπου που κατασκευάστηκαν την ίδια χρονική περίοδο με τους Κουλέδες της Κρήτης, φαίνεται ότι εμφανίζουν κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ τους. Ακολουθούν την ίδια αρχιτεκτονική, λιθόκτιστες κατασκευές με ξύλινο δάπεδο και ξύλινες κλίμακες και εσωτερικά αναπτύσσονται οι χώροι διαμονής και διάφοροι άλλοι βοηθητικοί. Σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας παρατηρήσαμε ότι οι κουλέδες της Κρήτης φέρουν κοινά χαρακτηριστικά με αυτούς που ήλεγχαν τον Αμβρακικό. Τα κάστρα της Κορωνησίας και της Λασκάρας με τους δύο πύργους που συνδέονται σε ένα κυκλικό – κύριο μέρος του οχυρώματος φαίνεται ότι βασίζεται σε σχεδιαστικές γραμμές κοινές με Κουλέδες όπως του Ασκύφου και της Απτέρας. Αν μελετήσουμε με μεγαλύτερη προσοχή βέβαια αυτούς τους Κουλέδες και τις Κούλιες πέρα από τους δύο πύργους και τις καμπύλες των κτισμάτων διαφέρουν πλήρως. Ενδεχομένως αυτού του είδους κατασκευές να τους ευνοούσαν και να διευκόλυναν την παρατήρηση των σημείων που ήθελαν να ελέγξουν, έτσι κάποια χαρακτηριστικά που θεωρούσαν σημαντικά να τα διατηρούσαν.

Όσον αφορά τις οχυρωματικές κατοικίες εντοπίζονται διαφορές μεταξύ των δύο περιοχών. Οι οχυρώσεις που εξυπηρετούσαν τη διαμονή του αρχηγού της φρουράς στον Αμβρακικό Κόλπο ακολουθούσαν τη λογική της πυργόμορφης κατοικίας που παρατηρείται στην Βόρεια Ελλάδα κυρίως, ενώ στην Κρήτη οι οχυρωματικές κατοικίες δεν είχαν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, άνηκαν στην κατηγορία των Κουλέδων, για αυτό άλλωστε δεν είναι βέβαιο ποιοί Κουλέδες χρησιμοποιούνταν ως οχυρωματικές κατοικίες.

Ολοκληρώνοντας λοιπόν την έρευνά μας, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι τα οχυρωματικά έργα των Τούρκων στον Ελλαδικό χώρο έχουν ιστορική σπουδαιότητα και είναι αρχιτεκτονήματα. Το δίκτυο στο οποίο αναπτύχθηκαν, η ποικιλία των οχυρώσεων και το σύντομο χρονικό διάστημα κατασκευής τους τα καθιστούν σημαντικά και αποτελούν ενδιαφέρον αντικείμενο μελέτης. Παρότι υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός οθωμανικών οχυρώσεων στον ελλαδικό χώρο που χτίστηκαν σε κοντινές χρονικές περιόδους και έχουν κοινά αρχιτεκτονικά στοιχεία κατά τα άλλα δεν συναντάμε αντίστοιχες οχυρώσεις κτισμένες σε τέτοιας μορφής δίκτυο. Οι επιλογές των τοποθεσιών που κατασκευάζονταν, τα υλικά που χρησιμοποιούνταν και η προσαρμογή στο περιβάλλον είναι μερικά από τα κοινά στοιχεία των Οθωμανικών οχυρώσεων που μελετήσαμε. Τέλος, να προσθέσουμε ότι το δίκτυο των Οθωμανικών οχυρώσεων πέτυχε το σκοπό του που ήταν να ελέγχει περιοχές και τυχόν ύποπτες κινήσεις, να μειώσει τις κινήσεις των επαναστατημένων Ελλήνων και είχε ως αποτέλεσμα την παράταση της παραμονής τους στον Ελλαδικό χώρο.

Μέσα από την εργασία μας διαπιστώσαμε ότι είναι αδύνατο να έχουμε πλήρη εικόνα για το δίκτυο των κουλέδων ή και για τους ίδιους τους κουλέδες, καθώς τα στοιχεία και οι πληροφορίες που έχουμε είναι ελλιπή, με συνέπεια τη δυσκολία κατάληξης σε ολοκληρωμένα συμπεράσματα. Ελπίζουμε, διαμέσου της έρευνας αυτής, με τα στοιχεία που μπορέσαμε να συλλέξουμε και την χαρτογράφηση που κάναμε, να δώσουμε το έναυσμα για περαιτέρω έρευνα γύρω από τα μνημεία αυτά και να αποκτήσουν την προσοχή που τους αρμόζει, προτού η αδιαφορία τα καταστρέψει ολοκληρωτικά. Τα μνημεία μας είναι το ζωντανό κομμάτι της ιστορίας, είναι το θεμέλιο και η ζωντανή διδαχή για το μέλλον μας.

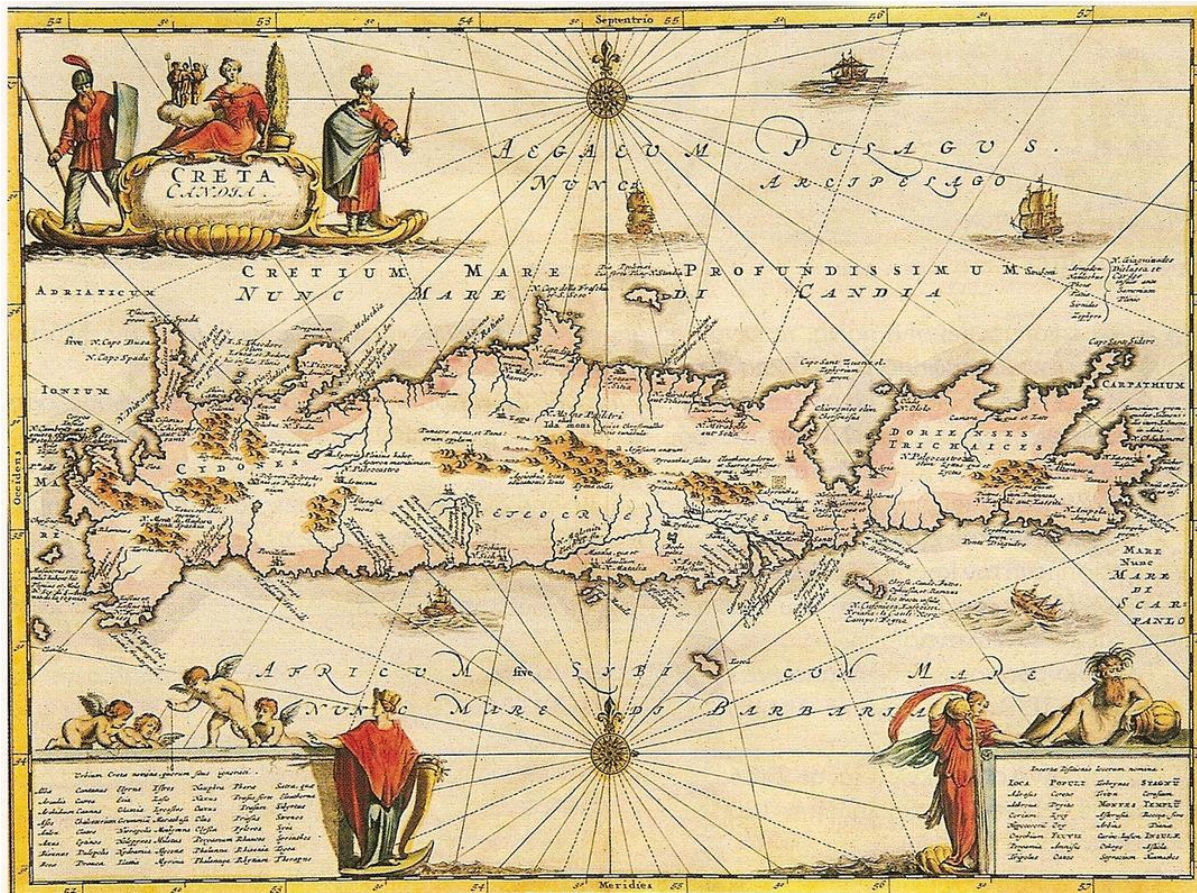
4.3. Προτάσεις

Οι Κουλέδες, όπως και πολλά άλλα κάστρα, φρούρια και πύργοι άλλων εποχών, βρίσκονται ερειπωμένα και γκρεμισμένα, ενώ ελάχιστα είναι αυτά που έχουν αποκατασταθεί. Μελετώντας, λοιπόν στην παρούσα εργασία το Δίκτυο των Οθωμανικών οχυρώσεων στον Ελλαδικό χώρο, αλλά κυρίως την μεγάλη ανάπτυξη που είχαν στην Κρήτη, θεωρούμε ότι τα συγκεκριμένα κτίσματα χρίζουν προστασία, συντήρηση και αποκατάσταση γιατί είναι αρχιτεκτονικά μνημεία και όλοι οι Έλληνες οφείλουν να γνωρίζουν την ύπαρξή τους.

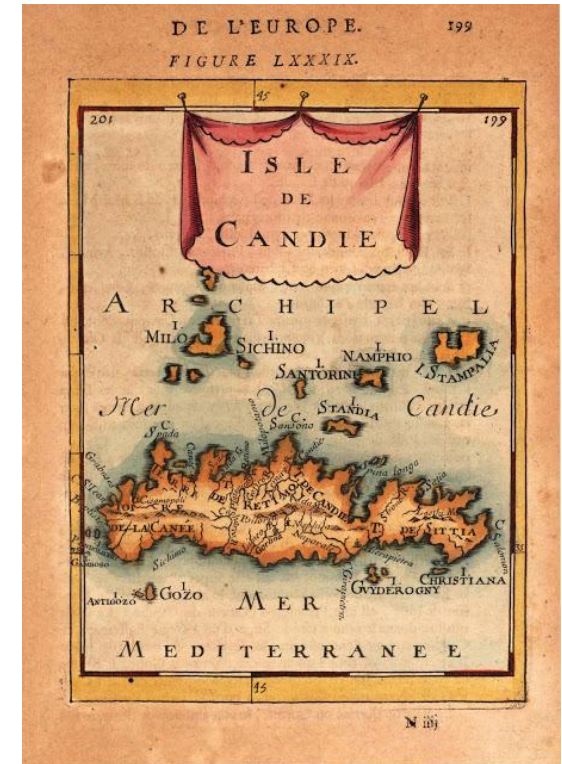
Μέσω της έρευνας έγιναν αντιληπτά τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι συγκεκριμένες οχυρώσεις και θεωρούμε ότι θα είχε ενδιαφέρον να αξιοποιηθούν σύμφωνα με μια σειρά μελετημένων επεμβάσεων με κύριο στόχο την ανάδειξη των βασικών τους αξιών. Οι ενέργειες που προτείνονται για τους Κουλέδες θα μπορούσαν να γίνουν με βάση μια σχεδιαστική λογική που να περιέχουν κάποιες κύριες αρχές. Αρχικά, κύριο μέλημα είναι η αποκατάσταση και η επανάχρηση όσων οχυρών έχουν διατηρηθεί μέχρι σήμερα σε συνδυασμό με τον σχεδιασμό του περιβάλλοντα χώρου τους, κάνοντας την περιοχή που βρίσκονται πιο ελκυστική για τον επισκέπτη. Σημαντικό θα ήταν να γίνει μια περαιτέρω έρευνα σχετικά με τους οδικούς άξονες που συνέδεαν την εποχή εκείνη το δίκτυο των οχυρώσεων και να δημιουργηθεί μία πολιτιστική διαδρομή που θα συνδέει τα μνημεία. Επίσης, μπορούν να σχεδιαστούν και ειδικές διαδρομές, ενισχύοντας τις δύσβατες περιοχές που βρίσκονται οι Κουλέδες όπως φαράγγια, κορυφές λόφων κλπ, για φυσιολάτρες μέσω περιπάτων αλλά και εναλλακτικών δραστηριοτήτων. Μέσω αυτής της προσπάθειας δίνονται δυνατότητες προστασίας και ανάδειξης τόσο του φυσικού όσο και του πολιτιστικού μας περιβάλλοντος και θα δημιουργηθούν νέες μορφές Τουρισμού.

Τέλος, θα πρέπει όλα τα οχυρωματικά μνημεία να καταγραφούν, να αποτυπωθούν και να χαρακτηριστούν ως διατηρητέα μνημεία καθώς οφείλουν όλοι οι Έλληνες να γνωρίζουν την πολιτιστική τους κληρονομιά και η ανάδειξη των μνημείων αυτών θα ήταν φόρος τιμής στους Επαναστάτες της Κρήτης αλλά και των υπολοίπων περιοχών της Ελλάδας.

Χάρτες

Εικ. 2: Χάρτης της Κρήτης (1688), Dapper Olfert

Εικ. 1: Χάρτης της Κρήτης, Allain Manesson (Παπίσι 1683)

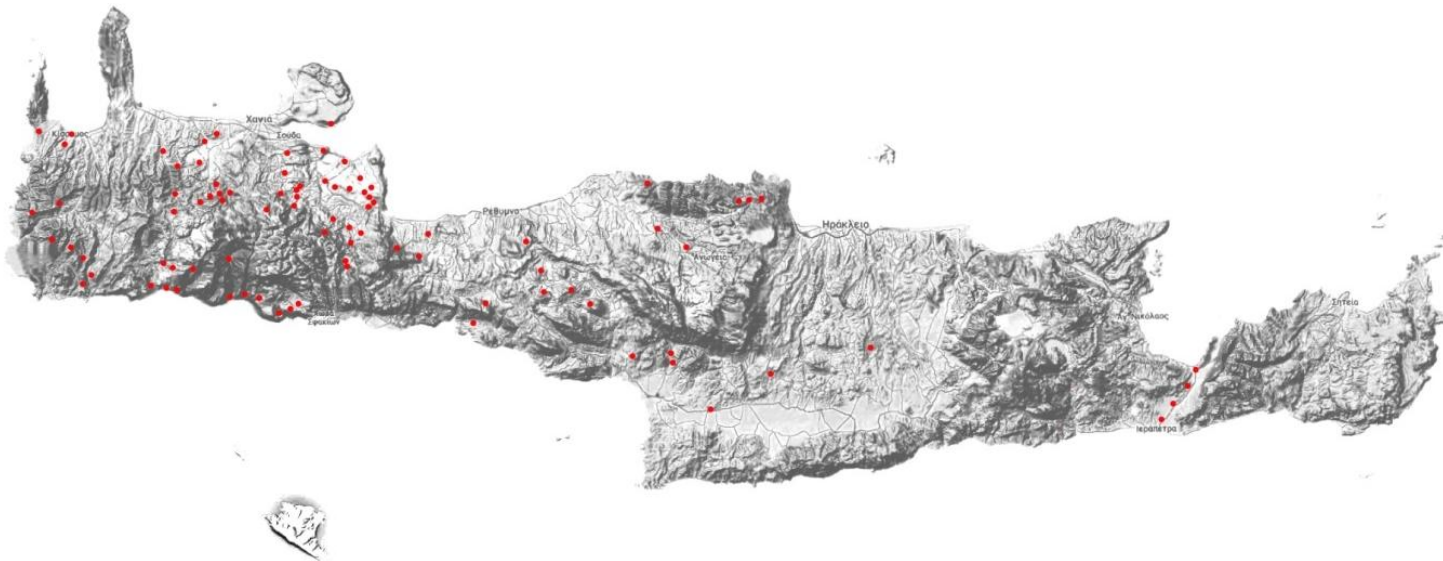
Εικ. 3: Ναυτικός Χάρτης Κρήτης (1563)

Ο κατασκευαστής είναι ο Κρητικός, κατά τον Σάθα, Γεώργιος Καλαπόδας (Giorgio Calaroda).

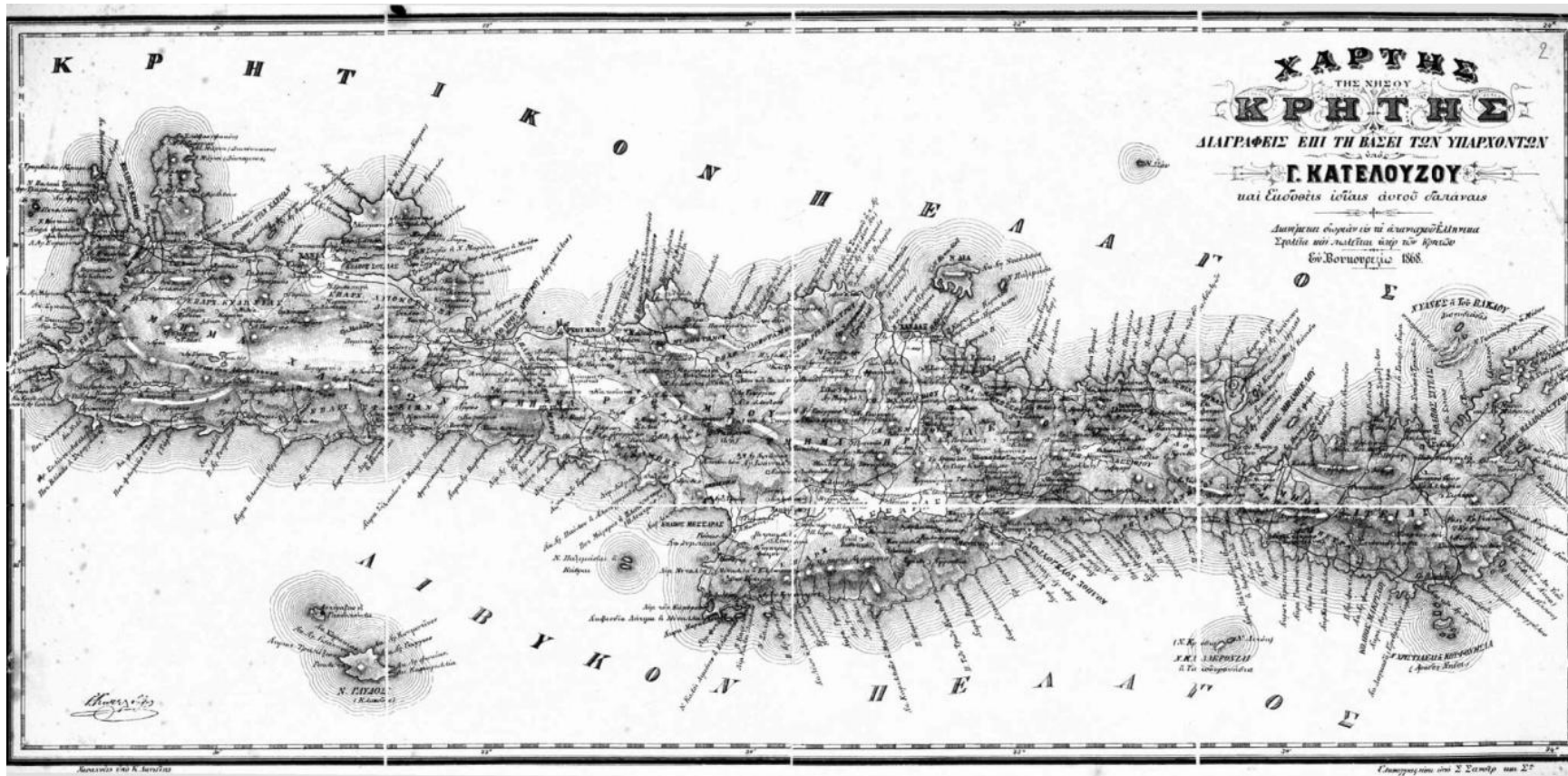
Ο χάρτης βρίσκεται στο παλάτι των Δόγηδων στην Βενετία. Διακρίνονται αρκετά καλά οι οικισμοί, τα καστέλια, τα λιμάνια και οι κάμποι της Κρήτης με τα βενετσιάνικα ονόματά τους.

Εικ. 4: Χάρτης της διοικητικής διαίρεσης της Κρήτης κατά την Τουρκοκρατία (1669-1867). Η επαρχία Μυλοποτάμου υπαγόταν άλλοτε στον πασά (Σαντζάκ Βέη) του Χάνδακα και άλλοτε στον πασά Ρεθύμνου. Η επαρχία Σφακίων ήταν βακουφική (αφιερωμένη) από το 1658.

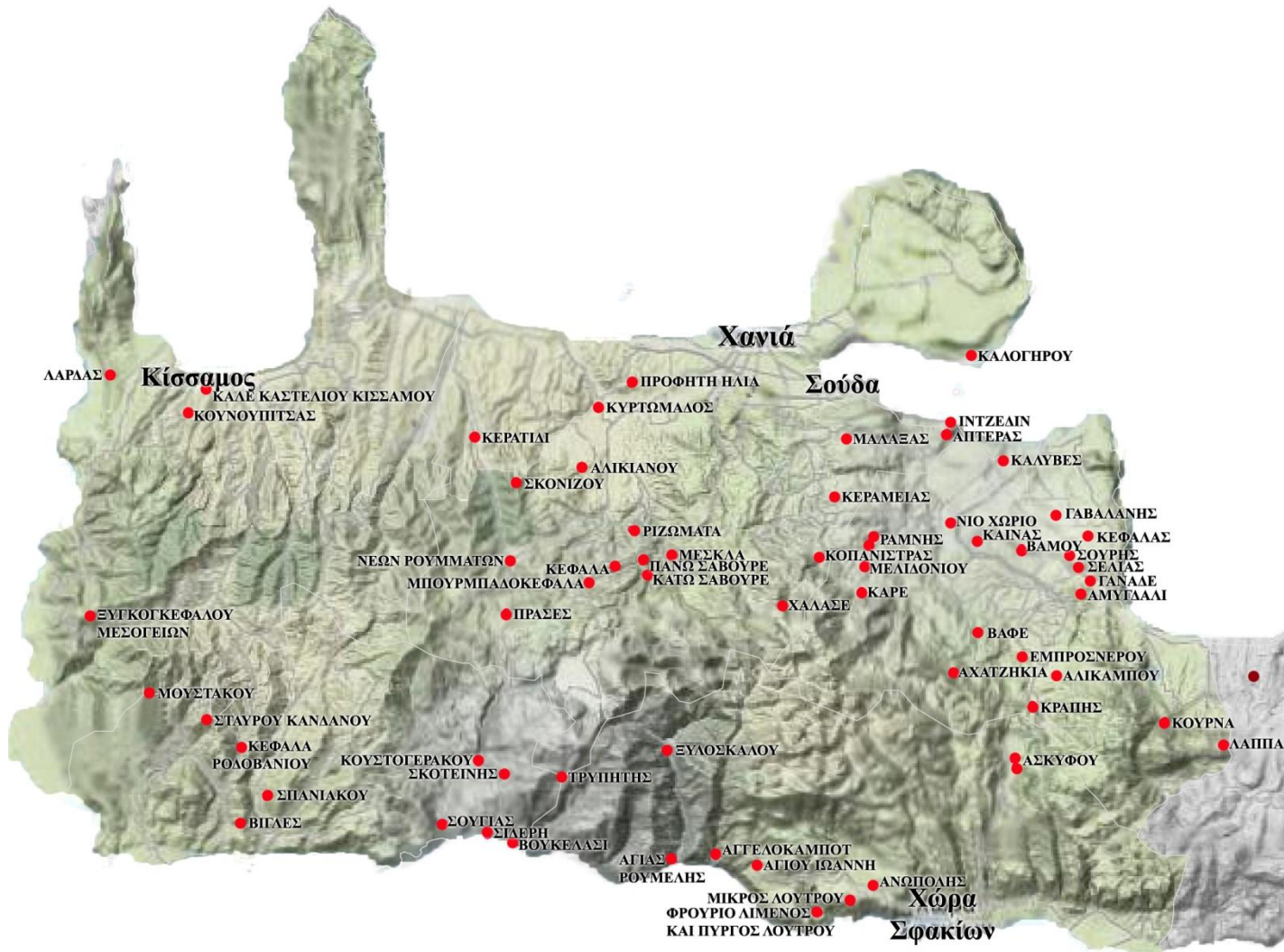
Εικ. 10: Χαρτογράφηση κουλέδων στην Κρήτη

Εικ. 7: Χάρτης της Κρήτης του 1868

Νομός Χανίων Κρήτης

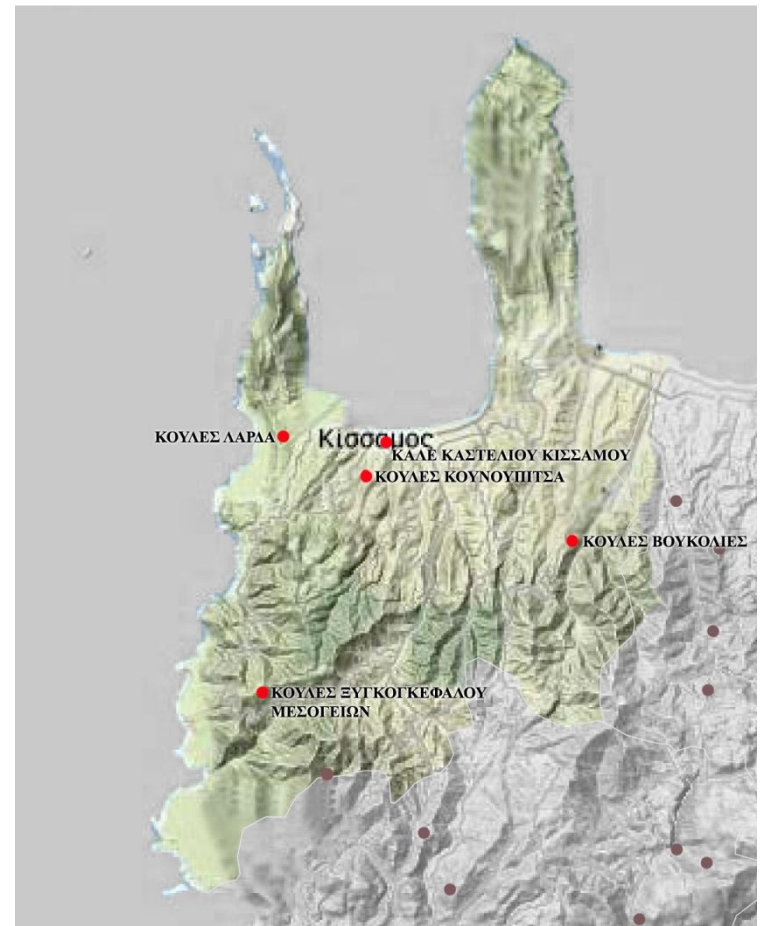
Εικ. 11: Χαρτογράφηση κοιλάδων στον Νομό Χανίων

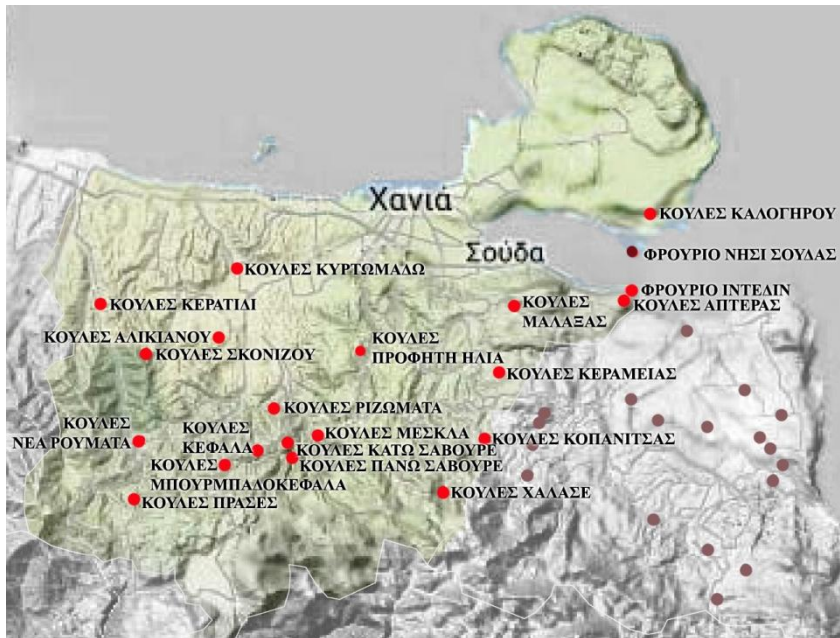
Εικ.12: Επαρχία Σφακίων Νομού Χανίων

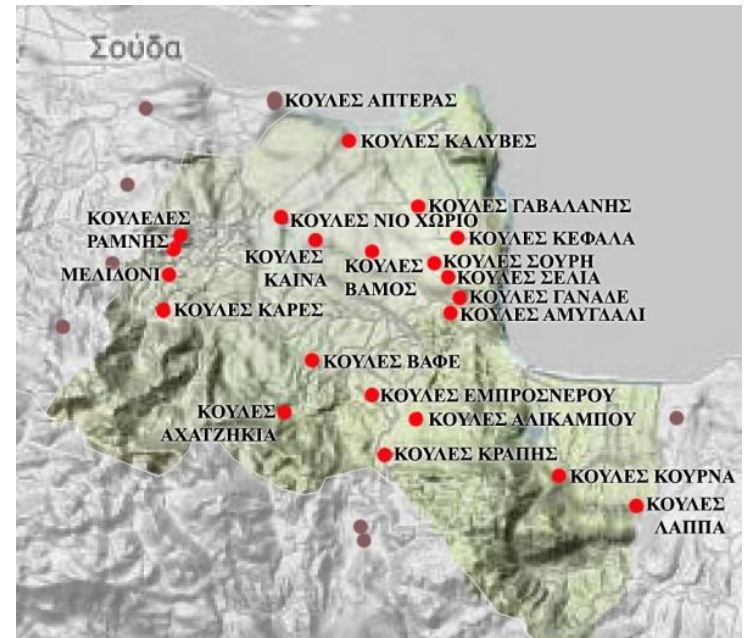
Εικ. 52: Επαρχία Σελίνου Νομού Χανίων

Εικ. 55: Επαρχία Κισσάμου Νομού Χανίων

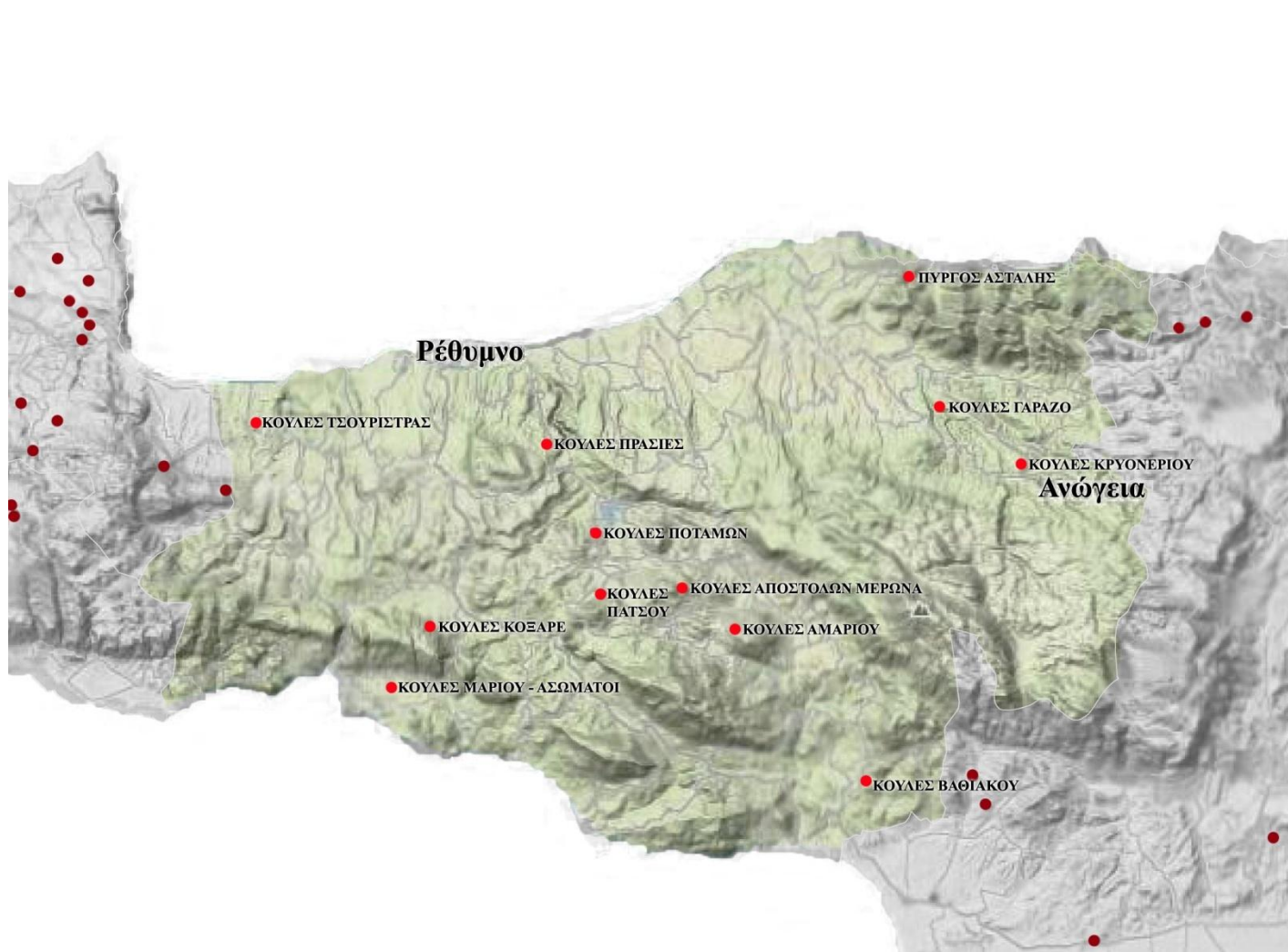
Εικ. 51: Επαρχία Κωδωνίας Νομού Χανίων

Εικ. 31: Επαρχία Αποκόρωνα Νομού Χανίων

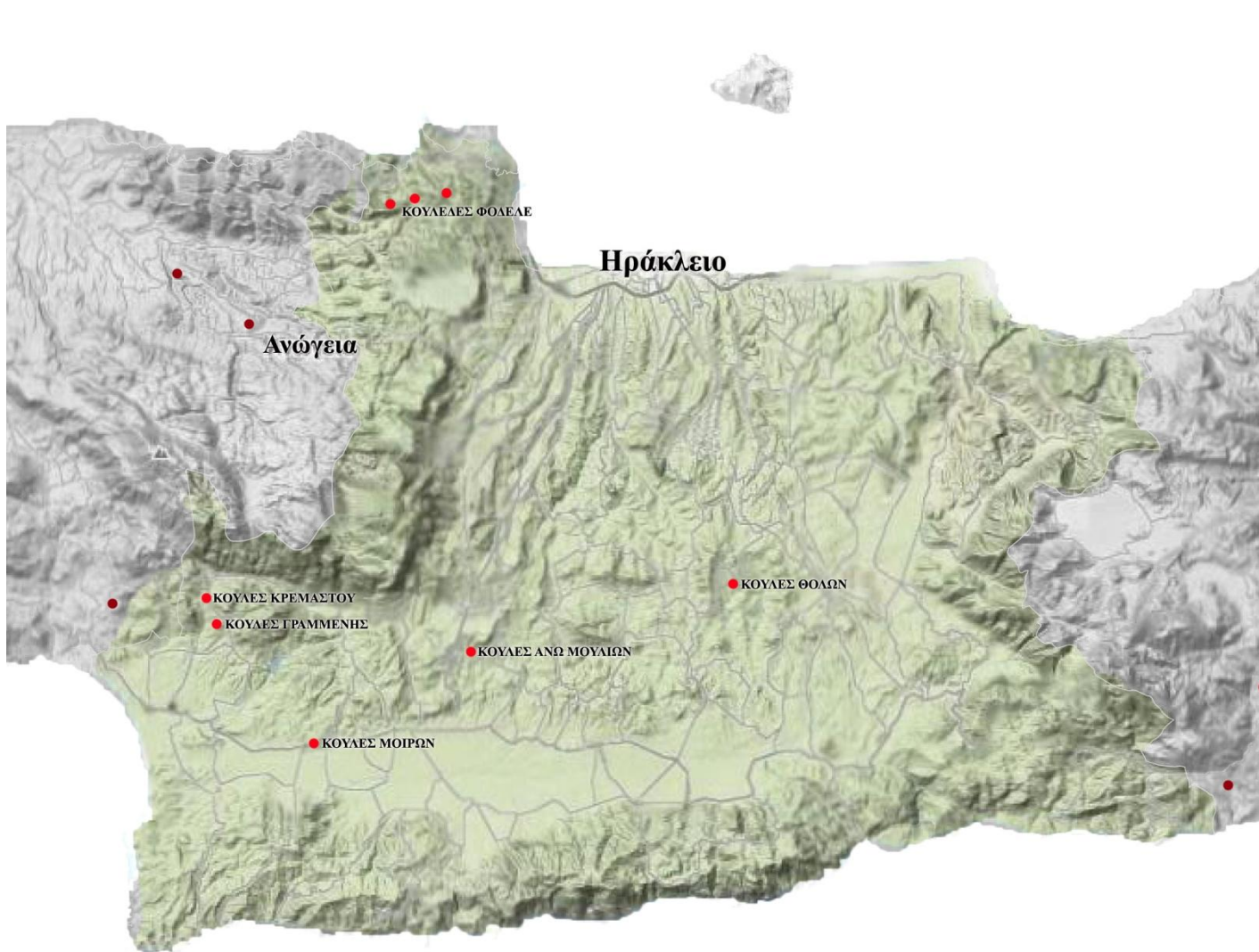

Εικ. 32: Οχυρώσεις στον Κόλπο της Σούδας

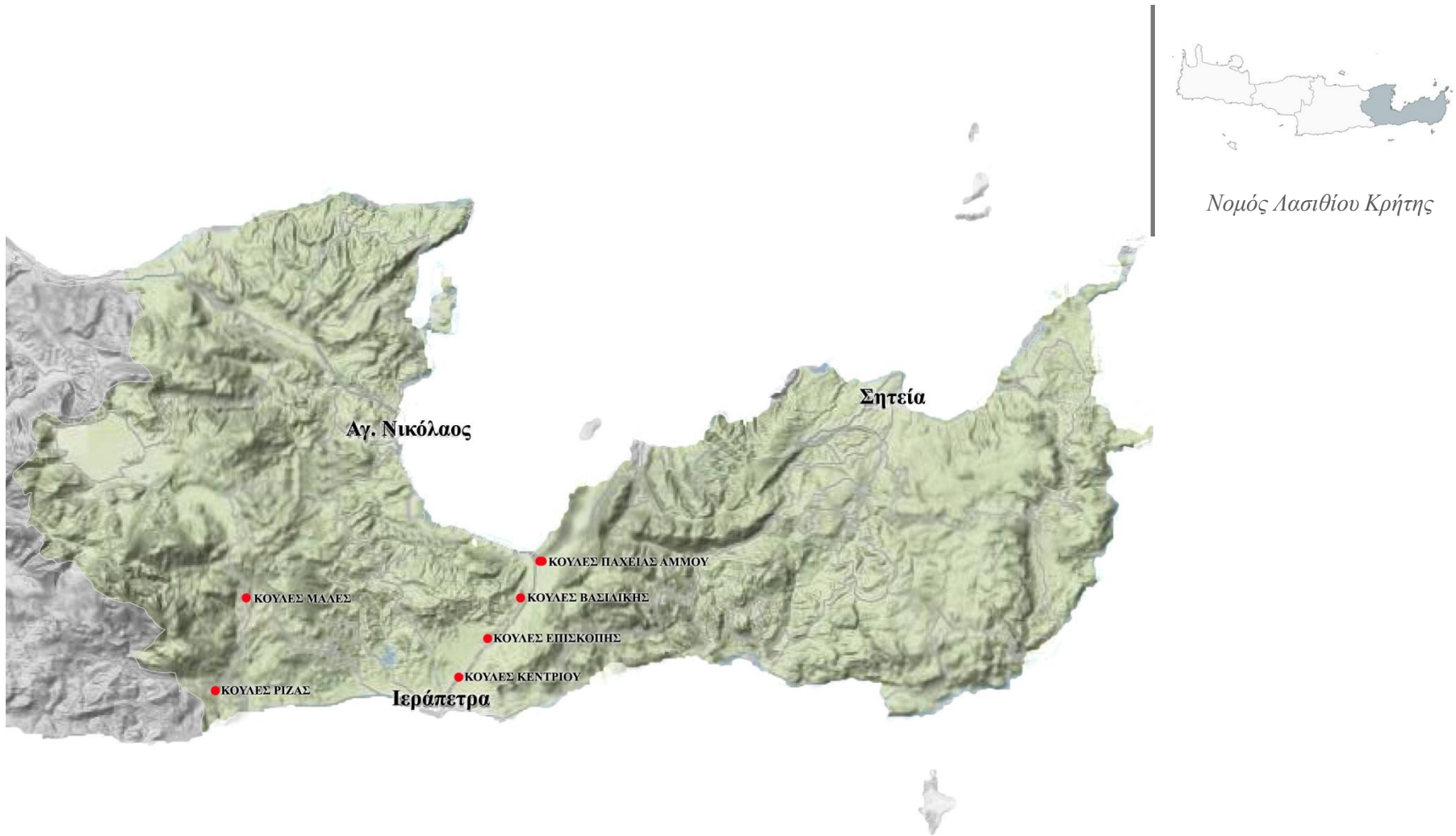
Νομός Ρεθύμνου Κρήτης

Εικ. 57: Χαρτογράφηση κουλέδων στον Νομό Ρεθύμνου

Νομός Ηρακλείου Κρήτης

Εικ. 67: Χαρτογράφηση κουλédων στον Νομό Ηρακλείου

Εικ. 81: Χαρτογράφηση κουλédων στον Νομό Λασιθίου

Εικ. 88: Η πόλη Λιλ της Γαλλίας

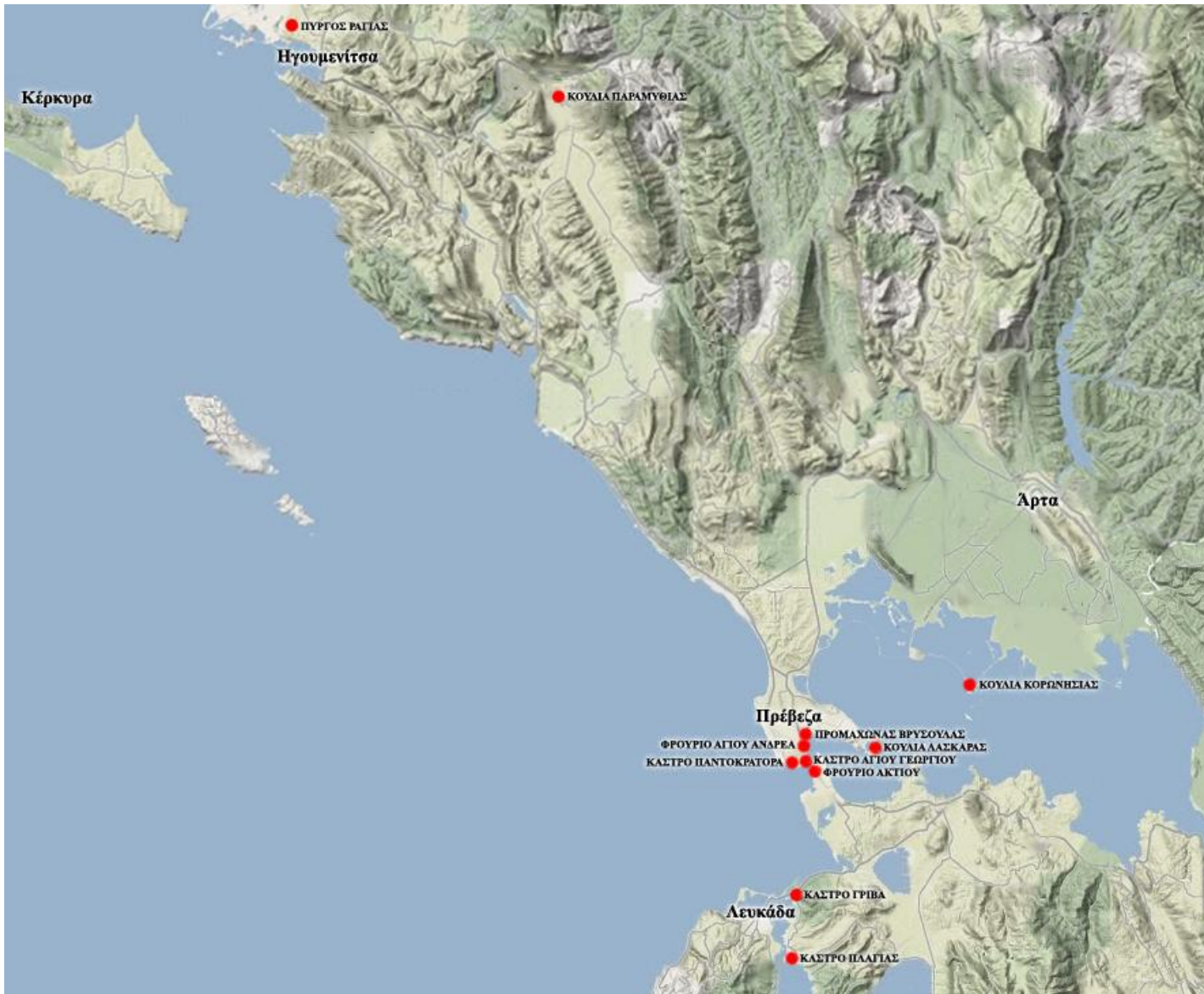
Εικ. 8: Δίκτυο οχρωματικών στρατηγικών τοποθεσιών στην Ουάσιγκτον των Η. Π. Α., 1861-1865

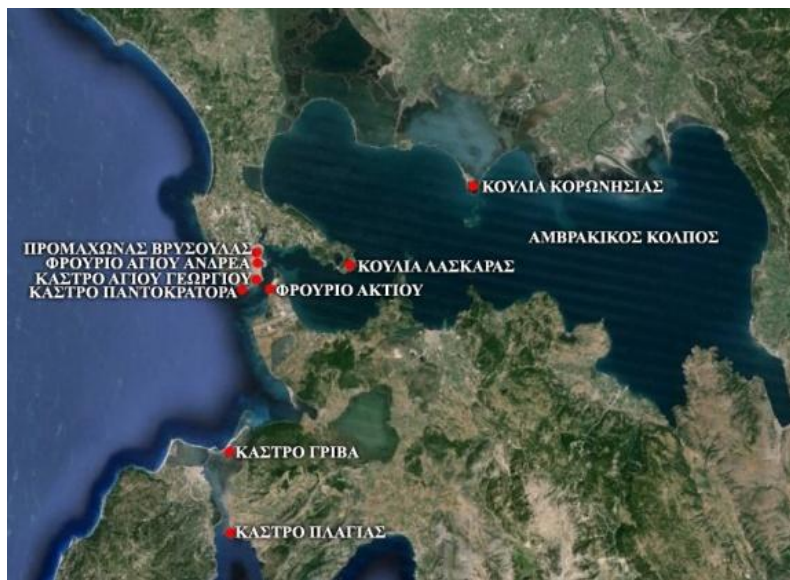
Εικ. 95: Νότια Ελλάδα και Κρήτη, Baldwin & Cradock, Σεπτέμβρη 1829, Λονδίνο [28,6 x 36,5 cm]

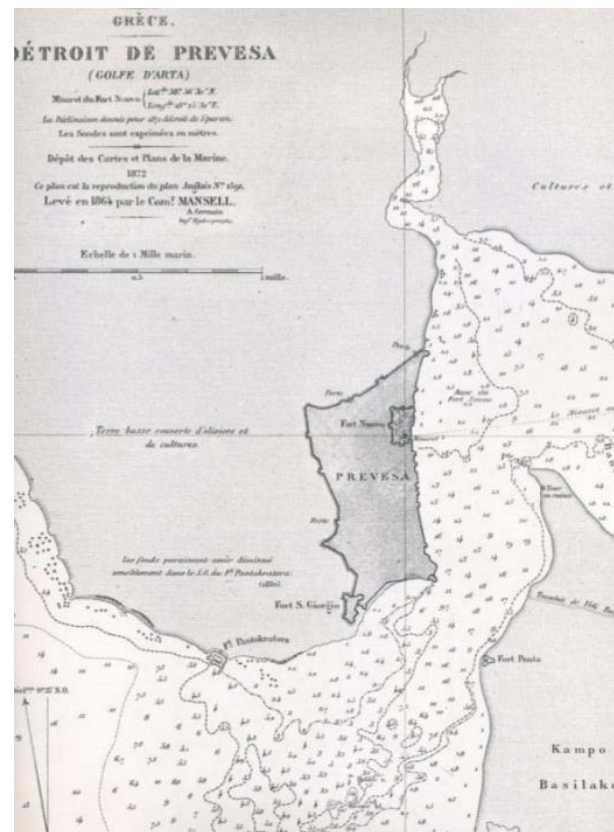
Εικ. 90: Βαλκάνια, Gerard Mercator (16^ο αιώνα)

Εικ. 102: Χαρτογράφηση Οθωμανικών οχυρώσεων Αμβρακικού Κόλπου

Εικ. 114: Οχυρώσεις στον Αμβρακικό Κόλπο

Εικ. 101: Ναυτικός Χάρτης του Μάνσελλ, 1872, Σημειώνονται τρεις εισοδοί της Πρέβεζας, το Κάστρο του Αγίου Ανδρέα, το Κάστρο του Αγίου Γεωργίου και το Κάστρο του Παντοκράτορα

Βιβλιογραφία

- Αρακαδάκη Μ. , «Fortezza della Suda», *Κρητική Εστία*, 1999
- Βασιλάτος Ν., *Κάστρα της ελληνικής γης*, εκδ. Μπάτλερ, 1991
- Barney William L., *The civil war and reconstruction*, Oxford University Press, 2001
- Berard V., *Κρητικές υποθέσεις*, μετ. Μοραγλή Γ., Αθήνα, 1994
- Γκίκας Γ., *Κάστρα: ταξίδια στην Ελλάδα του θρύλου και της πραγματικότητας*, Τόμος Δ' και Ε', εκδ. Αστήρ, Αθήνα, 1995
- Γκούβας Χ., «Το κάστρο της Λασκάρας: Οι πρώτες φωτογραφίες», *Τοπική Φωνή*, 1991
- Clogg R., *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*, εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα, 2003
- Δετοράκης Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο, 1990
- Deffner M., *Οδοιπορικοί εντυπώσεις από την δυτική Κρήτην*, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, 1899
- Δημητροκάλλης Γ., «Αμυντική αρχιτεκτονική στην Ηπειρωτική Ελλάδα», *Καθημερινή: 7 ημέρες, Βαλκάνια: Μεσαιωνικές οχυρώσεις*, 5 Μαρτίου 2000
- Καλλιβρετάκης Λ., «VIII. Η Κρήτη 1829- 1869 μεταξύ δύο Επαναστάσεων», *Τα νέα: Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Τόμος 4^{ος}, εκδ. ελληνικά γράμματα, 2003
- Καλλιβρετάκης Λ., «Οι Επαναστάσεις πριν την Επανάσταση», *Τα νέα*, 30 Αυγούστου 2000
- Καραϊσκάκη Γ., «Κάστρα της Αλβανίας», *Καθημερινή: 7 ημέρες, Βαλκάνια: Μεσαιωνικές οχυρώσεις*, 5 Μαρτίου 2000
- Καραμπέλας Ν., «Το κάστρο της Μπούκας (1478-1701). Η οχυρωμένη Πρέβεζα μέσα από τις πηγές», *Πρέβεζα Β': Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον πολιτισμό της Πρέβεζας*, 16-20 Σεπτεμβρίου 2009, Πρέβεζα, 2010

Ηλεκτρονικές πηγές

- civilwardc.org
- el.glosbe.com
- listedmonuments.culture.gr
- www.cretanbeaches.com
- www.kastra.eu
- whc.unesco.org
- odysseus.culture.gr/index_gr.html

- Καρποδίνη-Δημητριάδη Ε., *Κάστρα και φορτέτσες της Κρήτης: εικόνες και μνήμες*, εκδ. ΑΔΑΜ, Αθήνα, 1995
- Καρποδίνη-Δημητριάδη Ε., *Κάστρα Πελοποννήσου*, εκδ. Adam, Αθήνα, 1990
- Κλάδου- Μιλέτσα Α., «Οι Κουλέδες της Κρήτης. Μια Πρόταση για Νέες Μορφές Τουρισμού. Περιβαλλοντικής Διάστασης», *Τουρισμός και περιβάλλον στις νησιωτικές περιφέρειες*, Ηράκλειο, 17-19 Μαρτίου 1995
- Κουμαρτζής Ν., *Κάστρα και Θρύλοι στην Ελλάδα*, εκδ. Αρχέτυπο, 2007
- Κώνστας Γ., «Διαδρομές σε Αποκόρωνα και Σφακιά», *Χανιώτικα Νέα*, 27 Ιουλίου 2013
- Λίλτσιτς Β., «Στη λεκάνη του Αξιού», *Καθημερινή: 7 ημέρες, Βαλκάνια: Μεσαιωνικές οχυρώσεις*, 5 Μαρτίου 2000
- Λούπου- Ρόκου Α.Χ. , *Αιγαίο: κάστρα και καστέλλια*, εκδ. Adam, Αθήνα, 1999
- Μανούσακα Μ., «Φωτοαναδρομές: Κίσσαμος (4)», *Χανιώτικα Νέα*, 27 Απριλίου 2013
- Μανούσακας Μ., *Φωτοαναδρομές: Κίσσαμος (5)*, Χανιώτικα Νέα, 11 Μαΐου 2013
- Μιχαλοπούλου Ε., Μπουμπούλη Φ., Μπιρταχά Κ., *Η Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθ. Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών αρχαιοτήτων, Αθήνα, 2009
- Molly Greene, *Κρήτη: ένας κοινός κόσμος, Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των Πρώιμων Νεότερων Χρόνων*, εκδ. Του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2005
- Μουρέλλου Ι. Δ., *Ιστορία της Κρήτης*, τυπογραφείον «Ελευθέρας Σκέψεως», Ηράκλειο, 1931-1934
- Μουτσόπουλος Ν., «ΧΙ Συνέδριο του Διεθνούς Ινστιτούτου Φρουρίων και Πυργών», *Φρουριακά χρονικά* , ΤΕΕ, Ελληνικόν Ινστιτούτον Φρουρίων και Πύργων, Αθήνα, 1973
- Παπαδάκη Α., *Το Νιο Χωριό: μια φορά κι έναν καιρό*, εκδ. Έρεισμα, 1987
- Παπαδάκης Δ., «Ο πύργος της Παχειάς Άμμου Ιεράπετρας», *Άγκυρα Ελπίδος της Ιεράς Μητροπόλεως Ιεραπότνης και Σητείας*, Περίοδος Β', Τεύχος 68, Μάιος – Ιούνιος 2012

- Παραδείσης Α., *Φρούρια και κάστρα της Ελλάδος: νησιά του Ιονίου, Αιγαίου-Δωδεκάνησα- Κρήτη*, 1983
- Πατεράκης Μ., *Κρήνες και κάστρα της Κρήτης*, τόμος Β', εκδ. Σφακιανός, Ηράκλειο, 1990
- Πόποβιτς Μ., «Κεντρικά Βαλκάνια», *Καθημερινή: 7 ημέρες*, Βαλκάνια: Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 5 Μαρτίου 2000
- Pashley R., *Ταξίδια στην Κρήτη*, μετ. Γόντικα Δάφνη Γ., τόμος Α', εκδ. Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο, 1991
- Ριγκλ Α., «Ουσία και γένεση της μοντέρνας λατρείας των μνημείων», Πούλος Π., *Έννοιες της τέχνης τον 20^ο αιώνα*, Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, Αθήνα, 2006
- Σεζγκίν Χ., «Οθωμανική οχυρωματική αρχιτεκτονική», *Καθημερινή: 7 ημέρες*, Βαλκάνια: Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 5 Μαρτίου 2000
- Σίμιτς Γ., «Σερβία, Βοσνία, Ερζεγοβίνη», *Καθημερινή: 7 ημέρες*, Βαλκάνια: Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 5 Μαρτίου 2000
- Σμύρης Γ., «Κάστρα και οχυρώσεις», *Καθημερινή : 7 ημέρες*, Αμβρακικός, 20 Ιανουαρίου 2002
- Σπανάκης Σ., *Πόλεις και Χωριά της Κρήτης*, Τόμος Α', εκδ. Δετοράκης, 2006
- Τζομπανάκη Χ., *Θαλασινή τριλογία του Χάνδακα, το λιμάνι- τα νεώρια- το φρούριο στη θάλασσα (ΚΟΥΛΕΣ)*, εκδ. Τυποκρέτα, Ηράκλειο, 1997
- Τσερεβαλάκης Γ., «Ιστορία των Κρητικών Επαναστάσεων», *Ελευθεροτυπία: Ε' Ιστορικά, Η Κρητική Επανάσταση του 1866*, Αθήνα, 26 Νοεμβρίου 2011
- Τσούρτσιτς Σ., «Οχυρωματική αρχιτεκτονική στα μεσαιωνικά Βαλκάνια», *Καθημερινή: 7 ημέρες*, Βαλκάνια: Μεσαιωνικές οχυρώσεις, 5 Μαρτίου 2000
- Χανιωτικά νέα, *Κρήτη – Ελλάδα 100 χρόνια ένωση 1913-2013*, ειδικό ίδρυμα ερευνών και μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», ειδική έκδοση, Δεκέμβριος 2013, Χανιά
- Χρηστάκης Γ., *Ιστορικά οχυρωματικά μνημεία της Κρήτης(330μ.Χ.-1898)*, εκδ. Κρητικά γράμματα, Αθήνα, 2004
- Ψιλάκης Β., *Ιστορία της Κρήτης*, τόμοι Α' – Γ', Χανιά

Κατάλογος Εικόνων

1. *ellinonxartes.blogspot.gr*
2. Δανδόλειος Βιβλιοθήκη
3. *ellinonxartes.blogspot.gr*
4. Δετοράκης Θ., Ιστορία της Κρήτης, Ηράκλειο, 1990, σελ. 274
5. Ιστορικό αρχαιακό υλικό από τη συλλογή του Θανάση Βαφειάδη
6. Ό. π.
7. Χανιώτικα νέα, Κρήτη – Ελλάδα 100 χρόνια ένωση 1913-2013, Ειδικό ίδρυμα ερευνών και μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», ειδική έκδοση, Δεκέμβριος 2013, Χανιά
8. *civilwardc.org*, Civil war Washington
9. *photobucket.com*
10. Χαρτογράφηση από την Ασημάκη Ευσταθία
11. Ό. π.
12. Ό. π.
13. *www.flickr.com*
14. *www.flickr.com*
15. Χρηστάκης Γ., Ιστορικά οχυρωματικά μνημεία της Κρήτης(330μ.Χ.-1898), εκδ. Κρητικά γράμματα, Αθήνα, 2004, σελ. 272
16. *listedmonuments.culture.gr*, Εθνικό Αρχείο Μνημείου του Υπουργείου πολιτισμού και Τουρισμού
17. Αποτύπωση από τους φοιτητές του τμήματος Αρχιτεκτονικής, Πολυτεχνείου Κρήτης: Γαραντζιώτη, Δυσσεάκης, Ντζούφρας, Πετάση, Φουρνάρης, Asole, Pishedda
18. Εθνικό Αρχείο Μνημείου του Υπουργείου πολιτισμού και Τουρισμού
19. *www.kastra.eu*, Ελληνικά Κάστρα
20. Ό. π.
21. Χρηστάκης Γ., ό. π., σελ. 262
22. *www.cretanbeaches.com*
23. Εθνικό Αρχείο Μνημείου του Υπουργείου πολιτισμού και Τουρισμού
24. *www.kastra.eu*
25. Ό. π.
26. Ό. π.
27. Αποτύπωση από τους φοιτητές του τμήματος Αρχιτεκτονικής, Πολυτεχνείου Κρήτης: Ζερβουδάκης Δ., Ζουγανέλης Σ., Σιδέρη Χ., Τσακίρη Ν., Χατζηγιωάννου Α.

28. Φωτογραφία από φοιτητές του τμήματος Αρχιτεκτονικής, Πολυτεχνείου Κρήτης:
Ζερβουδάκης Δ., Ζουγανέλης Σ., Σιδέρη Χ., Τσακίρη Ν., Χατζηιωάννου Α.
 29. www.cretanbeaches.com
 30. Ό. π.
 31. Χαρτογράφηση από την Ασημάκη Ευσταθία
 32. Ό. π.
 33. Ιστορικό αρχαικό υλικό από τη συλλογή του Θανάση Βαφειάδη
 34. www.crete.gov.gr, Περιφέρεια Κρήτης
 35. Ό. π.
 36. Ό.π.
 37. Μιχαλοπούλου Ε., Μπουμπούλη Φ., Μπιρταχά Κ., *Η Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Υπουργείο Πολιτισμού, Διεθθ. Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών αρχαιοτήτων, Αθήνα, 2009, σελ. 430
 38. www.kastra.eu
 39. Περιφέρεια Κρήτης
 40. Καρποδίνη-Δημητριάδη Ε., *Κάστρα και φορτέτσες της Κρήτης:εικόνες και μνήμες*, εκδ. ΑΔΑΜ, Αθήνα, 1995, σελ. 120
 41. Καρποδίνη-Δημητριάδη Ε.,ό. π., σελ. 119
 42. local.e-history.gr/
 43. Καρποδίνη-Δημητριάδη Ε.,ό. π., σελ. 204
 44. Χρηστάκης Γ., ό. π., σελ. 46
 45. www.kastra.eu
 46. Κακάνος Γ., «Οδοιπορικό: Ξεχασμένο το φρούριο Κουλές», *Χανιώτικα Νέα*, 29 Ιανουαρίου 2013, σελ.28
 47. Φωτογραφική συλλογή: Χ. Χειλαδάκης
 48. Χρηστάκης Γ., ό. π., σελ. 271
 49. Φωτογραφική συλλογή: Χ. Χειλαδάκης
 50. Ό. π.
 51. Χαρτογράφηση από την Ασημάκη Ευσταθία
 52. Ό. π.
 53. www.cretanbeaches.com
 54. Ό. π.
 55. Χαρτογράφηση από την Ασημάκη Ευσταθία
 56. Μανούσακα Μ., «Φωτοαναδρομές: Κίσσαμος (4)», *Χανιώτικα Νέα*, 27Απριλίου 2013
 57. Χαρτογράφηση από την Ασημάκη Ευσταθία
-

58. Χρηστάκης Γ., ό. π., σελ. 277
 59. Φωτογραφική συλλογή: Χ. Χειλαδάκης
 60. Ό. π.
 61. Χρηστάκης Γ., ό. π., σελ. 278
 62. Ό. π., σελ. 279
 63. Ό. π.
 64. Ό. π., σελ. 280
 65. Ό. π.
 66. Ό.π., σελ. 284
 67. Χαρτογράφηση από την Ασημάκη Ευσταθία
 68. www.cretanbeaches.com
 69. Φωτογραφική συλλογή: Χ. Χειλαδάκης
 70. www.kastra.eu
 71. www.cretanbeaches.com
 72. Ό. π.
 73. Ό. π.
 74. Χρηστάκης Γ., ό. π., σελ. 282
 75. Φωτογραφική συλλογή: Μ. Δαμανάκης
 76. Ό.π.
 77. Χρηστάκης Γ., ό. π., σελ. 283
 78. Βικελαία Βιβλιοθήκη
 79. Αρχείο Μουσείου Μπενάκη
 80. Ό. π.
 81. Χαρτογράφηση από την Ασημάκη Ευσταθία
 82. Χρηστάκης Γ., ό. π., σελ. 286
 83. Ό. π., σελ. 285
 84. Παπαδάκης Δ., «Ο πύργος της Παχειάς Άμμου Ιεράπετρας», *Άγκυρα Ελπίδος της Ιερά Μητροπόλεως Ιεραπότνης και Σητείας*, Περίοδος Β', Τεύχος 68, Μάιος - Ιούνιος 2012, σελ 17
 85. Χρηστάκης Γ., ό. π., σελ. 287
 86. Ό. π., σελ. 288
 87. Ό. π., σελ. 289
 88. James Falkner. Marshal Vauban and the Defence of Louis XIV's France, εκδ. Pen and Sword Military, Αγγλία 2011
 89. Χρηστάκης Γ., ό. π., σελ. 35
 90. www.maplibrary.gr
-

91. albreval.com/
92. www.turism.ro
93. Βιβλιοθήκη Καλών Τεχνών Πανεπιστημίου Harvard
94. Βιβλιοθήκη Ιδρύματος Αικατερίνης Λασκαριδής
95. ellinonxartes.blogspot.gr
96. Συλλογή: Παπαϊωάννου Α. Γ.
97. www.kastra.eu
98. traditionalvillages.gr/, Παραδοσιακοί Οικισμοί Ηπείρου
99. www.kastra.eu
100. www.google.gr, χάρτες
101. Συλλογή: Καράμπελα Ν.
102. Dérôt des cartes et plans de la Marine, SHOM
103. Χαρτογράφηση από την Ασημάκη Ευσταθία
104. www.bing.com/maps, χάρτες
105. www.kastra.eu
106. Ό.π.
107. www.bing.com/maps
108. Γκούβας Χ., «Το κάστρο της Λασκάρας: Οι πρώτες φωτογραφίες», *Τοπική Φωνή*, 1991
109. www.kastra.eu
110. Ό.π.
111. odysseus.culture.gr/index_gr.html, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
112. www.kastra.eu
113. www.bing.com/maps
114. Συλλογή Ποργιάζης Βασίλης
115. Χαρτογράφηση από την Ασημάκη Ευσταθία
116. Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Harvard
117. Κλάδος Π., Το «Φίλε- εντέμ» και η ιστορία του, *Χανιώτικα νέα*, 24 Δεκεμβρίου 2013

Οπισθόφυλλο:

- Καζαντζάκης Ν., Ταξιδεύοντας: Ιταλία - Αίγυπτος - Σινά - Ιερουσαλήμ - Κύπρος - Ο Μοριάς, εκδ.Καζαντζάκης, 2004
- Παλαμάς Κ., Σατιρικά γυμνάσματα - Ο ποιητής και τα νιάτα – Η πολιτεία και η μοναξιά., εκδ. Βλάσσης
- Φωτογραφία: www.flickrriver.com/

*«Τα κάστρα εξασκούν μυστηριώδη γοητεία στην ψυχή του ανθρώπου.
Όταν μέσα από τον κάμπο ορθώνεται ξάφνου στο βάθος του ορίζοντα ένα
απότομο βουνό και στην κορφή του ξεχωρίζεις μιάν κορόνα από
μισογκρεμισμένα μουράγια και πύργους και πολεμίστρες, η ψυχή σου τινάζεται
και αντρειεύει θαρρείς και ζώνει τ' άρματα κι είναι έτοιμη να πάρει και να
εκτελέσει τώρα μεγάλες απόφασες. Το κάστρο μας θυμίζει το οχυρό αυτό σημείο
που δε θα θέλαμε ποτέ να παραδώσουμε, το στερνό καταφύγιο της συνείδησης,
της αξιοπρέπειας και της αντρείας.»*
Νίκος Καζαντζάκης

*«Ποιός ξέρει στ' άλλα τ' άστρα τι λαοί και τι κάστρα»
Κωστής Παλαμάς*